

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΤΟΣ Θ' • ΑΡΙΘΜ. 85 • ΜΑΡΤΙΟΣ 1986 • ΑΔΑΡ Β'

1005 - Salonique (Grèce) - Cimetière Israélite

...Σπήν
πανεπιστημιούπολη
πολλά άκόμη
κτίρια ξεφυτρώνουν,
όμως έγιν
δέν βλέπω
παρά μόνο
τά έβραικα μνήματα
νά τρέμουνε
μές στό λιοπύρι,
όπως τρεμουλιάζει
ό «άέρας»,
πού συμβολίζει
τήν πνοή
τοῦ Ἀγίου Πνεύματος
ή τήν ἀναζωπύρωση
μιᾶς φωτιᾶς,
πάνω ἀπό τό
δισκοπότρο,
ὅταν στήν ἐκκλησίᾳ
ἀπαγγέλεται
τό «Πιστεύω».
Θά φουντώσει
ἡ φωτιά,
θ' ἀναστηθοῦνε κάποτε
ὅλοι αὐτοί.
Καὶ θά καθίσουν
σάν ἄσπιλες
χρυσαλίδες
πάνω στό κουκούλι.
Κι αὐτοί
πού κείτονταν,
κι αὐτοί
πού κάναν ἔρωτα
τίς νύχτες ἀποπάνω.
Δέν μποροῦν
νά ματαιώσουν τίποτε
οἱ μπουλντόζες...

Γιώργος Ιωάννου
Δικό μας αίμα
(Αθήνα 1978, σελ. 191)

ישב במרת עליון בצל שדי יתלון

«Ο κατοικῶν ὑπό τήν σκέπην τοῦ Υψίστου,
ὑπό τήν σκιάν τοῦ Παντοκράτορος θέλει διατρίβει»,
(Ψαλ. 91:1)

Θεσσαλονίκη:
‘Η μεγάλη ἀγάπη
τοῦ Ἰωάννου.
Τό ἔξωφυλλο
τοῦ βιβλίου του
γιά τὴν
«Πρωτεύουσα
τῶν προσφυγῶν»

ρίν ἀπό ἀρκετά χρόνια, ὁ κορυφαῖος πνευματικός ἀνθρωπος Ἀσσέρ Μωυσῆς ἔγραφε:

«Τό εἶχαμε — καὶ τὸ ἔχουμε κάπως ἀκόμα — κρυφό παράπονο ὅτι ἡ ἀνείπωτη, ἡ ἀνιστόρητη, ἡ χωρίς προηγούμενο στά χρονικά τῶν ἀνθρώπων τραγωδία τῆς φυλῆς μας, τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, δέν συγκίνησε ὅσο ἐπρεπε καὶ ἀνάλογα μὲ τὴν τρομερή της ἔκταση, τό μεταπολεμικό ἀνθρώπινο πνεῦμα... Δέν εἰδαμε, δηλαδὴ ἀκόμα μιά ἀνάλογη ἀντίδραση τῆς πνευματικῆς μερίδος τῆς ἀνθρωπότητος, αὐτῆς πού ἔχει πιό εὐαίσθητες τίς χορδές της καὶ πού ἔκφράζει μὲ τίς δημιουργίες της — τά ποιήματα, τά διηγήματα, τά θεατρικά ἔργα, τίς εἰκαστικές τέχνες — τά ἀνθρώπινα συναισθήματα...».¹

Τήν ἴδια πάνω - κάτω ἐποχή κυκλοφορεῖ ἡ μικρή ποιητική συλλογή «Τά ‘Ηλιοτρόπια», τοῦ Γιώργου Ἰωάννου. ‘Ο δημιουργός της δέν ἀνήκει στούς καθιερώμένους τότε λογοτέχνες μας. ‘Ἀνήκει στήν πρώτη μεταπολεμική γενιά καὶ πρωτοεμφανίζεται μὲ τή συλλογή αὐτή, γιά τήν όποια ο Ἰδιος θά ἐπισημάνει τριάντα χρόνια ἀργότερα: «...Ο τίτλος “‘Ηλιοτρόπια” πολὺ γρήγορα ἀρχισε νά μή σου ἀρέσει. Βέβαια, ἐσύ με τή λέξη αὐτή ἐννοοῦσες τό κίτρινο ἄστρο τῶν Ἐβραίων, ἀλλά ἔτσι πού τό διατύπωσες δέν φαινόταν τί ἀκριβώς ἐννοοῦσες. Καί ὅμως, μέσα στή συλλογή ἔχεις ἑνα ποίημα μέ τίτλο: «Τά ‘Ηλιοτρόπια τῶν Ἐβραίων». Πόσο καλύτερος τίτλος θά ἦταν αὐτός!..’ Άλλα, δυστυχώς, διέγονεν γέγονεν. ‘Αντίθετα, ἡ ἀφιέρωση τῆς συλλογῆς “στόν Ἰάκωβο”, πάντα σου ἀρέσει. ‘Αναφέρεται σέ ἔναν φανταστικό — ναί, φανταστικό! — ‘Ἐβραίο φίλο σου. ‘Ησουν ἴδιαίτερα συνταραγμένος ἀπό τήν τραγωδία τῶν Ἐβραίων, πού τήν είχες ἀπό πολύ κοντά ζήσει...».²

Ἐπίκεντρο, λοιπόν, τής συλλογῆς, τό ‘Ολοκαύτωμα τῶν Ἐβραίων τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ τό θέμα αὐτό θά ἐπιστρέφει στίς σελίδες τοῦ Γιώργου Ἰωάννου ξανά καὶ ξανά, θά συμβαδίσει μὲ τήν καθιέρωσή του, θά ἀποτελέσει ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τοῦ λόγου του. Γι’ αὐτό ἡ πρόωρη, δόσο καὶ ἀδόκητη ἀπώλειά του είχε συγκινήσει βαθύτατα τόν ἐλληνικό ἐβραϊσμό. Τό Κεντρικό Ἰσραηλιτικό Συμβούλιο σέ ἀνακοίνωσή του ὑπογράμμιζε τότε: «...Ο Γιώργος Ἰωάννου, δόσο λίγοι πνευματικοί ἀνθρώποι τῆς χώρας, κατέγραψε κι ἀναπαράστησε τά μαρτύρια τῶν Ἐβραίων κατά τά χρόνια τῆς κατοχῆς. Κι ὅχι μόνο ἀναπαράστησε, ἀλλά μέ τή φλόγα τῆς δικῆς του καρδιᾶς καὶ τό αἴσθημα δικαιοσύνης πού τόν κατεῖχε, μετέφερε γιά τίς ἐπόμενες γενιές τό δράμα τῶν Ἐβραίων,

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΓΙΩΡΓΟ ΙΩΑΝΝΟΥ

Στό ἔξωφυλλο:

Τό ἐβραϊκό Νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης πρίν ἀπό τήν καταστροφή του ἀπό τούς Ναζί. Στό χώρο αὐτό ἔχουν ἀνεγερθεῖ τώρα σί ἐγκαταστάσεις τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

στίς σωστές του διαστάσεις, μέ μέτρα άνθρωπινα κι άληθινά. Βοήθησε έτσι ξέντιμα τήν ιστορική μνήμη.

Θά θυμόμαστε πάντα μέ άγαπη τὸν Γιώργο Ἰωάννου».

Σήμερα, έναν περίπου χρόνο άπό τό θάνατό του, συγκεντρώσαμε έδω κάποια κείμενά του έμπνευσμένα άπό τή συμβίωσή του μέ τούς Ἑβραιούς τῆς συμπρωτεύουσας, πού άπό τόσο κοντά τούς γνώρισε καί τόσο πολύ τούς άγαπησε. Καί τά άναδημοσιεύουμε μέ τήν ἄδεια τῶν κληρονόμων τοῦ συγγραφέα.

”Ἄς θεωρηθεῖ, λοιπόν, τό ἀφιέρωμα αὐτό ώς ὁ ὀφειλόμενος φόρος τιμῆς στή μνήμη τοῦ ἀξέχαστου Γιώργου Ἰωάννου. Μιά μνήμη πού γιά μᾶς δέν άμβλυνεται, ὅσσος χρόνος κι ἄν περάσει.

1. Από πρόλογό του στήν ποιητική συλλογή τοῦ Π. Χατζηδήμου **Μπενέ Ισραέλ** (Αθήνα, 1957).

2. Από τό βιβλίο του **Πρωτεύουσα τῶν προσφύγων**, (Αθήνα, 1984), σελ. 211.

Θεσσαλονίκη: Παραδοσιακή διανομή ιματισμού σε μαθητές

(16ος αί. Ζωγραφική σε γιαλί. Μουσείο Διασπορᾶς BETH HATEFUTSOOTH)

ΑΛΜΠΕΡΤΟΥ ΝΑΡ

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ

Εἰσαγωγικά

Έν είναι πάντοτε εύκολο νά αναφερθείς στό έργο ένός άνθρωπου, όταν τά δρώμενά του έχουν όλοκληρώσει πιά τόν κύκλο τους. Είναι, όμως, τό ίδιο δύσκολο νά μήν τού άποδώσεις έκεινα πού τού άξιζουν, έστω κι αν τό κείμενο πού θά έπακολουθησει θά όριοθετηθεί άναγκαστικά άπό τίς όποιες δυνατότητες τού δημιουργού του. Γιατί ό Γιωργος Ιωάννου, τερματίζοντας τήν τριαντάχρονη θητεία του στό χώρο τής λογοτεχνίας, μαζί μέ τή ζωή του, άφησε πίσω του και κάποιες άπό τίς προσωπικές του μνήμες, πού θά έπιβιώσουν βέβαια μαζί μέ σσους είχαν τή σπάνια τύχη νά τόν γνωρίσουν. "Αφησε, όμως, και ένα έργο πού θά ζει πάντοτε. Καί στό έργο αύτό ύπάρχει και ένα στοιχείο μέ τή δική του, γιά μᾶς, ίδιαιτερότητα μιά καί ό Γιωργος Ιωάννου ήταν ένας άπό τούς λίγους (τρείς - τέσσερις μπορώ νά μνημονεύσω άκομα) πού έμπνευστήκε και συγκινήθηκε άπό τό 'Ολοκαύτωμα. Τό έζησε άπό πολύ κοντά, δεκαπεντάχρονος έφηβος τότε. Κι αυτή άκριβώς ή έμπειριά μεταφέρθηκε συνταραχτικά μέσα στίς σελίδες του, μέ τό δικό του ύφος και ήθος και τήν άναμφισβήτητη δύναμη πού δίνει ή γνησιότητα.

Θεσσαλονίκη: Συγκέντρωση τών Έβραιών στήν Πλ. Έλευθερίας για νά όδηγηθούν στά χιτλερικά στρατόπεδα.

Ο Γιώργος Ιωάννου γεννήθηκε καί μεγάλωσε στή Θεσσαλονίκη. Σπούδασε στή Φιλοσοφική Σχολή τού έκει Αριστοτελείου Πανεπιστημίου. Έργαστηκε ώς έκπαιδευτικός στήν Άλεξανδρεία τής Ημαθείας, στά Τρικάλα, στή Λάρισα, στό Καστρι τής Κινουρίας, στή Βεγγάζη τής Λιβύης, στήν Κασσάνδρα, στή Θεσσαλονίκη καί στήν Αθήνα, όπου έγκαταστάθκε μόνιμα άπό τό 1971. Τά τελευταία χρόνια ύπρεπε τούς στό ύπουργειο Παιδείας. Πέθανε στήν Αθήνα στήν 16 Φεβρουαρίου 1985.

Ο Γιώργος Ιωάννου έγραψε ποίηση και κυρίως πεζογραφία. Άσχολήθηκε έπισης μέ τά μνημεία τού λαϊκού λόγου και μέ μεταφράσεις άπό τήν άρχαια έλληνική και λατινική λογοτεχνία. Έργα του: Ποιητικές συλλογές: «Ηλιοτρόπια» (1959), «Τά χίλια δέντρα» (1963). Πεζογραφία: «Γιά ένα φιλότιμο» (1971), «Η μόνη κληρονομιά» (1974), «Τό δικό μας αίμα» (1978), «Επιτάφιος Θρήνος» (1980), «Ομόνοια» (1980), «Κοιτάσματα» (1981), «Πολλαπλά κατάγματα» (1982), «Έφήβων κάμη» (1982), «Εύφλεκτη χώρα» (1983), «Καταπατή» (1983), «Η πρωτεύουσα τών προσφύγων» (1984), «Ο τής φύσεως έρωας» (1985). Κείμενα λαϊκού λόγου: «Τά δημοτικά μας τραγούδια» (1966), «Παραλογές» (1970), «Καραγκιόζης» (3 τόμοι 1971 - 72), «Παραμύθια τού λαού μας» (1973).

Μεταφράσεις: «Εύριποδή, Ίφιγένεια ή έν Ταύροις» (1969), «Παλατινή, Στράτωνος Μούσα Παιδική» (1980), «Τάκιτου, Γερμανία» (1981). Δίσκοι: «Κέντρο διερχούμενων» (1982). Δώδεκα τραγούδια μελοποιημένα άπό τόν Niko Μαμαγάκη. Θέατρο: «Τό αύγο τής κότας» (1981). «Εθγαζε έπισης τό περιοδικό «Φιλλάδιο», πού περιείχε όποκλειστικά δικά του κείμενα.

ΤΟ ΞΕΚΛΗΡΙΣΜΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ

τελεῖ τήν ἐλάχιστη κατάθεσή μας στή μνήμη τοῦ συγγραφέα, τοῦ ἀνθρώπου καὶ, κυρίως, τοῦ φίλου.

Τά στοιχεῖα τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου

Οἱ πρώτες ἐμπειρίες τοῦ συγγραφέα τοποθετοῦνται στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '30. Ἡ οἰκογένεια κατοικεῖ τόπον «εἰς τόπον, λεγόμενον λιθόστρωτον», στήν ὅδον Εὐριπίδου, δρόμο στενὸν πού τέμνει κάθετα τήν Κασσάνδρου καὶ τήν Ἀγίου Δημητρίου. «Ἡ γειτονιά ἦταν φτωχική κι ἔτσι 'Εβραίους δέν είχε...', οὔτε τότε οὔτε παλιότερα. Ὡς πρόσφατα τήν κατοικούσαν ἀποκλειστικά Τούρκοι. Στά χρόνια τους ἡ συνοικία ἦταν γνωστή μὲ τό ὄνομα «Χαϊρεντινσίκ». Ο παρακείμενος μέγας ναός τοῦ Μυροβλήτη εἶχε μετατραπεῖ σέ «Κασιμέ Τζαμί» καὶ κείτονταν ἀκόμα βαριά πληγωμένος, μὲ τά σημάδια τῆς μεγάλης πυρκαγιᾶς τοῦ '17. Ἐκεī κοντά καὶ τό ἀλλοτε «Γενί Χαμάμ» καὶ ἀργότερα κινηματογράφος «Αἴγλη» καὶ τό πολύτρουλο ἀφίερωμα τοῦ Ἰσάκ Πασά, χτίσμα τοῦ 15ου αἰώνα, γνωστό μὲ τό ὄνομα «Ἀλατζά Ιμαρέτ». Ἀνατολικά ὁ ὄριζοντας ἐπεκτείνεται μέχρι τό σπίτι τοῦ Κεμάλ καὶ τό κτίριο τοῦ Ἰσλαχανέ, πού θά στεγάσει τό Γ' Γυμνάσιο Ἀρρένων, καὶ πιό πέρα, μέχρι τά ἀπέραντα ἐβραϊκά νεκροταφεῖα. Πρός βορρά θά περιλάβει ὄλοκληρη τήν ἀνω πόλη ὡς «ψηλά στό 'Εσκί Ντελίκ». Ἡ τσακισμένη προσφυγιά τῆς Μικρασίας καὶ τῆς Θράκης θά καταλάβει ἐδῶ τήθεν τῶν Τούρκων, μετά τό '22. Θά ριζώσει ἔναν στούς χώρους αὐτούς θεμελιώνοντας μία καινούργια ζωή μὲ «τά ἀφθονα βάσανα καὶ τίς λιγοστές χαρές».

Ἄπο τό 1941 ἡ οἰκογένεια θά μετοικήσει στήν 'Ιουστινιανοῦ 14, σ' ἑνα τριόροφο ἀκαθορίστου ρυθμοῦ, χτισμένο στά χρόνια τοῦ μεσοπολέμου. Στό ἵδιο σπίτι κατοικοῦν καὶ δύο ἐβραϊκές οἰκογένειες. Ὁ συγγραφέας θά συγκρατήσει τό ὄνομα τῆς μίας: οἰκογένεια Σιντώ. Στό ἰσόγειο ὑπάρχουν καὶ δύο μαγαζά: ὁ φύρνος τοῦ Τζημογιάννη καὶ τό καφεκοπτήριο τοῦ γεροῦ - Ἀβραάμ 'Αζούς, πού τό δουλεύουν οἱ νεαροί γιοί του, ὁ Μάρκος καὶ ὁ Ἰζιντόρ, πυγμάχοι κι οἱ δύο μέ δυνατότερο τόν πρώτο.

Καὶ ὁ ὄριζοντας διευρύνεται. Ἡ γειτονιά συμπίπτει περίπου μέ τήν ἀρχαία συνοικία τοῦ «Ομφαλοῦ». Καὶ συνορεύει μέ τήν ἀπέραντη ἀλάνα τής πλατείας τῶν Δικαστηρίων· τήν πλατεία τῆς «Μεγαλοφόρου» τῶν βυζαντινῶν χρόνων, τήν Place Civique κατά τήν ἀρχική μορφή τοῦ σχεδίου τοῦ Ἐμπράρ, πού ὄραματιζόταν νά τή στολίσει μέ μεγαλόπρεπα δημοτικά καὶ δικαστικά μέγα-

ρα καὶ θριαμβικές ἀψίδες. Ἡ γῆ κρύβει ἀκόμα στά σπλάχνα τῆς τό Forum τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων καὶ τῶν Σεβήρων, μέ τό στάδιο, τά λουτρά, τίς ἀγορές, τή λεγόμενη «χαλκευτική στοά» καὶ τίς καρυάτιδες τῆς Θεσσαλονίκης πού οἱ 'Εβραίοι τίς ὄνόμαζαν «Las Incantadas». Σημάντορες ἐδῶ ὁ ναός τής Παναγίας τῶν Χαλκέων χτισμένος «εἰς τόπον πρίν βέβηλον» καὶ τό χαμάμ τοῦ «Παράδεισου», πού ὁ σουλτάνος Μουράτ ὁ πρώτος ἀνάγειρε λίγα χρόνια μετά τήν ἀλωση τῆς ὕδατος συμβασιεύουσας. Καὶ ἀπό τήν ἀλλη πλευρά, κατηφορίζοντας τή Βενιζέλου καὶ παρακάμπτοντας τήν Κλεισούρας, προτοῦ περάσεις στήν πέρα ὁ δῆμος τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ, τό Τζαμί τοῦ Χάμζα μπέη, μετασκευασμένο πιά ἐπίσης σέ κινηματογράφο μέ τό ποιητικότατο ὄνομα «Ἀλκαζάρ», ἀλλά καὶ τό λεγόμενο «Καραβάν Σεράϊ», σπου ἄλλοτε χάνια καὶ στάβλοι γιά τούς πολυάριθμους πραματευτάδες. Ἐδῶ ἡ ὄνομασία τού χτίσματος πού χάθηκε πέρασε σ' ἐκεῖνο πού τό διαδέχθηκε ἐπισκιάζοντας τίς σημερινές του χρήσεις.

Ἡ γειτονιά είναι γνωστή πάτσα γιά ἐπιπλάδικα. Μπορεῖς νά βρεις μεταχειρισμένα στήν ὄδο Τοσίτσα, στό λεγόμενο «Μπίτ Παζάρ», ἡ ἐπί τό ἐπισημότερο «Προσφυγική ἀγορά», καινούργια, ἀλλά δχι βαριά καὶ ἀκριβά, στήν 'Ιουστινιανοῦ ἀλλά καὶ στήν παράλληλη τής ὄδο Φιλίππου. Οἱ 'Εβραίοι ἐδῶ είναι πολυάριθμοι καὶ κρατοῦν τά περισσότερα μαγαζιά καὶ σπίτια. Βέβαια, τό ἐπικεντρό τής Ἰσραηλιτικής Κοινότητος βρίσκεται ἀνατολικότερα, στήν περιοχή τῶν 'Εξοχῶν, μέ τούς καινούργιους συνοικισμούς πού θά στεγάσουν τούς χιλιάδες 'Εβραίους πυροπαθείς τοῦ '17, μέ τά φανταχτερά ἀρχοντικά κατά μῆκος τῶν ὄδων Β. Γεωργίου καὶ Β. 'Ολγας, πού ἀνάγονται σέ κάποια ἐποχή πού δέν φαντάζει ἀκόμα ὀλότελα παρωχημένη καὶ μέ τά διοικητικά κτίρια τῆς Κοινότητας καὶ τής ἀρχιραβίνειας στήν ὄδο Σαρανταπόρου. Όλα αὐτά δημως είναι ἀρκετά ἔξω ἀπό τούς συγκεκριμένους χώρους τοῦ συγγραφέα. Ἡ ματιά του θά ἐπεκταθεῖ τό πολύ μέχρι τήν «Πλατεία τοῦ Ἀγίου Βαρδαρίου» καὶ τόν Παλιό Σταθμό, σπου ἐργάζεται ὁ σιδηροδρομικός πατέρας του. Θά τοῦ διοθεῖ ἔτσι ἡ εὐκαιρία νά γνωρίσει ἀπό κοντά τήν ἐβραϊκή φτωχολογία τοῦ κοντινοῦ συνοικισμοῦ τοῦ βαρώνου Χίρς. Στό προσκήνιό του, δημως, θά βρίσκονται πάντα οἱ 'Εβραίοι τοῦ παραδοσιακοῦ ἐμπορικοῦ κέντρου τής πόλης.

'Ιδιοτροπία ἵσως τής ιστορίας τό γεγονός τής σύνδεσης τῆς γειτονιᾶς τοῦ 'Ιωάννου μέ τήν «παλιά, πυρίκαυστον 'Εβραΐδαν τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, ἀλλά καὶ μέ τήν ἐβραϊκή συνοικία «Ρόγος» τῆς Τουρκοκρατίας. 'Ισως ἐκεῖ καὶ τό «Βρογχήθων μέρος» σπου «Παίδες 'Εβραίων ἀφθοροὶ θέθεασαντο». Καὶ σίγουρα ἐκεῖ ή συνα-

γωγή τῶν Σαμαρειτῶν πού ἀφιερωτήρια ἐπιγραφή τῆς μᾶς ἀποκάλυψε τὸν ἰδρυτὴ τῆς «Σιρικίω τῷ ποιήσαντι».

Πάντως, ἔκεινα τὰ χρόνια, οἱ Ἐβραῖοι τῆς συνοικίας εἶναι, κατὰ τὸν Ἰωάννου, ἄτομα μέσης εἰσοδηματικῆς στάθμης. Γιά τίς λατρευτικές τους ἀνάγκες θάχτιστει, ἐκεῖ κοντά στὴν ὁδό Συγγροῦ, ἡ καινούργια μεγάλη συναγωγὴ τῶν Μοναστηριωτῶν καὶ λίγο πιό πάνω ἀπό τὸ σπίτι τοῦ συγγραφέα, στὴν ὁδὸ Φιλίππου 22, θά μεταφερθεῖ ὁ εὐκτήριος οἰκος τῆς οἰκογένειας Τσενίο. Ὡστόσο, ἡ παραδοσιακὴ Ἐβραϊκὴ ἀγορά, ἡ Πλάσα, θά παραμείνει γύρω στίς ὅδούς Β. Ἡρακλείου καὶ Κομινηνῶν. Κι ἔκει θά κρατᾷ μαγαζὶ ὁ γείτονας τοῦ Ἰωάννου, ὁ Ἐβραῖος Σιντώ. Ἡ ἴδια ἡ πόλη ἔχει σχεδόν ὀλοκληρώσει τὸν μετασχηματισμό τῆς. Τὸ πολυεθνικό, κοσμοπολίτικο κέντρο τῆς ὑστερητικῆς Τουρκοκρατίας ἔχει ἀλλάξει πρόσωπο καὶ προοπτικές. Είναι βέβαια ἡ συμπρωτεύουσα. Είναι ὅμως καὶ μία τυπική, μισοεπαρχιακή, νεοελληνική πόλη «Τά τελευταῖα ὑπολείμματα τῆς ζωηράδας καὶ τῆς ξενοιασίας ἔξαφανίζονται ἔκει γύρω στίς παραμονές τῆς μεταξικῆς δικτατορίας». Ἀπό τότε καὶ ὑστερα ἡ πόλη χάνει ραγδαία τὸ κοσμοπολίτικο χρῶμα τῆς, χάνει τούς ἀδηλους πόρους τοῦ κεφιοῦ τῆς, ἀρχίζει ν' ἀναδίνει βλάχικες ξινίλες καὶ ὀσμές, ἐντάσσεται, ἐπιτέλους στὸ παλιολαδίτικο σύστημα τῆς κουτοπονηρᾶς καὶ τῆς μιζέριας...», γράφει ὁ Ἰωάννου, τοποθετώντας ἔτοις κάποια χρονικά ὄροσημα.

Στὰ λίγα χρόνια τῆς ἐλεύθερης ζωῆς τῆς, ἡ πόλη θά δοκιμαστεῖ ἀπό τίς δίνες πού συγκλόνισαν τὴν Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου· ἐπαναστάσεις, κινήματα, μεταπολιτεύσεις, οἰκονομικές κρίσεις, δικτατορίες. Θά ξεχωρίσει ὡστόσο μὲ τὶς ἀτομικές τῆς δοκιμασίες λειτουργώντας σάν στρατηγεῖο τῆς Ἀντάντ τὸ '15 - '18, δεχόμενη τίς στρατιές τῶν προσφύγων τὸ '22 καὶ κλονιζόμενη ἀπό τίς ἐπαναστατικές ζυμώσεις πού ὀδήγησαν στὸ Μάη τῆς τοῦ '36. Ντόπιοι καὶ πρόσφυγες, Χριστιανοί καὶ Ἐβραῖοι θά στοιχειοθετήσουν τῇ νέᾳ τῆς φυσιογνωμίᾳ. Καὶ ἐδῶ ἔχουν τὴν ἀφετηρία τους οἱ συνειριμοὶ πού θά σημαδέψουν τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννου. Οἱ συγγραφέας θὰ συλλάβει τὴν συνείδηση τῆς πόλης του καὶ τῶν ἀνθρώπων τῆς ὅσταν θά ἔχουν, φαινομενικά Ἰωάννης, σταθεροποιηθεῖ κάποιες δομές. Οἱ καταβολές του ἀνάγονται βέβαια στὴν προσφυγιά τῆς Θράκης· μιά προσφυγιά ἀρκετά διαφοροποιημένη σὲ σχέση μὲ ἔκεινη τῆς Μικρασίας καὶ τοῦ Πόντου. Ποὺ εἶχε τὸ καιρό νά διασωθεῖ ἀκέραια καὶ νά μεταφυτεύῃ σχεδόν ἀλώβητη στὶς καινούργιες ἑστίες. Δέν ύπαρχουν ἐδῶ τὰ πρόσφατα ὄρμέμφυτα τῶν σφαγῶν καὶ τῶν διώξεων, ἡ ἀγωνία γιά τὰ καράβια τῆς σωτηρίας πού δέν θά φθάσουν ἔγκαιρα, οἱ μνήμες γιά τούς δικούς σου πού ἔμειναν, χαμένοι στὴν ἀλλοφροσύνη τῆς καταστροφῆς ἡ αἰχμάλωτοι στὰ ἀπάνθρωπα «ἀμελέ ταμπουρού». Διαχέεται ὅμως παντοῦ ἡ ἀνάμνηση γιά τὴ χαμένη πατρίδα. «Οσο γιά τούς Ἐβραίους, τὸ μεταβατικό στάδιο τῆς ἐνσωμάτωσής τους στὸ ἐλληνικό κράτος φαίνεται νά πλησιάζει στὸ τέρμα του. Ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα θά κερδίζει βαθμιαία ἔδαφος, σὲ βάρος τῆς ἵσπανοεβραϊκῆς. ○ Στούς κόλπους τῆς Κοινότητας καὶ μέσα ἀπό πολυάριθμους συλλόγους καὶ σωματεία ἐντείνεται ἡ σιωνιστική κίνηση πού θά ὀδηγήσει χιλιάδες στὴ γῆ τοῦ Ἰσραὴλ. Στούς ἀντίποδες οἱ ἔξισου ἰσχυροί ἀφομοιωτικοί ἀλλά καὶ οἱ οἰστρηλατημένοι ἀπό τὴν παράδοση τῆς «Φεντερασιόν», σοσιαλιστές. Καὶ τά Σάββατα, πού κάποτε ἀπονέκρωναν ὀλόκληρη τὴν πόλη, μπορεῖ κανείς νά ξεχωρίσει ἀκόμα τούς παλιούς ἀλλά καὶ τούς νέους νά μελετοῦν εὐλαβικά τίς Γραφές.

Αὐτός, λοιπόν, είναι ὁ κόσμος τοῦ συγγραφέα. Κι αὐτές οἱ ἐμπειρίες του πού θά τίς συναντήσουμε ἀργότερα νά ἀναβιώνουν στὰ ἔργα του.

«‘Ηλιοτρόπια» (1954), «Τά χίλια δέντρα» (1963)

Ο Γιώργος Ἰωάννου πρωτοεμφανίζεται στά γράμματα τό 1954. Τὰ πρώτα του ποιήματα δημοσιεύονται σὲ μιά μικρή συλλογή μέ τὸν τίτλο «‘Ηλιοτρόπια», πού θά κυκλοφορήσει ἔκεινη τῇ χρονιά. Στή συλλογή ὑπάρχει ἡ ἀφιέρωση «στὸν Ἰάκωβο». Ὑπάρχει ἐπίσης καὶ τὸ ποίημα «Τά ‘Ηλιοτρόπια τῶν Ἐβραίων». «Ἀμεση συνάφεια λοιπόν τοῦ τίτλου τῆς συλλογῆς μέ τὸ ‘Ολοκαύτωμα τῶν Ἐβραίων τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ τό γεγονός αὐτό θά μποροῦσε ἀπό τότε νά ἐπιτρέψει ὄρισμένες ἀπόψεις καὶ συσχετισμούς. Τό κλειδί θά τό προσφέρει ὡστόσο ὁ ἴδιος ὁ Γιώργος Ἰωάννου, χρόνια ἀργότερα, ἀρχικά μέ ἔνα κείμενό του τιτλοφορούμενο «Μιά μικρή ἐπέτειος». Καὶ τέλος, μέ τὸ «Εἰς ἐαυτόν», πού τά συμπεριέλαβε καὶ τά δύο στό βιβλίο του «‘Η πρωτεύουσα τῶν προσφύγων».

Ἐγγραφε, λοιπόν, ὁ Ἰωάννου: «... τά ἡλιοτρόπια θυμίζουν πολύ τό μεγάλο κίτρινο ἀστρο πού οἱ Γερμανοί είχαν κολλήσει στό στήθος τῶν δυστυχισμένων Ἐβραίων τῆς πόλης μας...», ἡ «...ο τίτλος ‘Ηλιοτρόπια, πολύ γρήγορα ἀρχισε νά μή σου ἀρέσει. Βέβαια, ἐσύ μέ τή λέξη αὐτή ἐννοοῦσες τό κίτρινο ἀστρο τῶν Ἐβραίων, ἀλλά ἔτοι πού τό διατύπωσες δέν φαινόταν τί ἀκριβῶς ἐννοοῦσες. Καὶ ὅμως, μέσα στὸ συλλογή ἔχεις ἔνα ποίημα μέ τίτλο «Τά ἡλιοτρόπια τῶν Ἐβραίων». Πόσο καλύτερος τίτλος θά ἦταν αὐτός! Ἀντίθετα, ἡ ἀφιέρωση τῆς συλλογῆς «στὸν Ἰάκωβο» πάντα σου ἀρέσει. Ἀναφέρεται σὲ ἔτοι φανταστικό — ναι! φανταστικό — ‘Ἐβραῖο φίλο σου. Ήσουν ἰδιαίτερα συνταραγμένος, ἀπό τήν τραγωδία τῶν Ἐβραίων, πού τήν είχες ἀπό πολύ κοντά ζήσει...».

Στὰ χρόνια πού ἀκολουθοῦν ὁ Γιώργος Ἰωάννου θά συνεχίσει νά γράφει καὶ νά δημοσιεύει τά ποιήματα πού συγκέντρωσαν ἀργότερα στὴ δεύτερη συλλογή του «Τά χίλια δέντρα». Δύο ἀπό τά ποιήματα τῆς συλλογῆς αὐτῆς ἀναφέρονται καὶ πάλι στὸ δράμα τῶν Ἐβραίων τῆς Θεσσαλονίκης. Τό πρώτο, μέ τίτλο «Τό μάθημα», μᾶς μεταφέρει στὸ χώρο τοῦ σχολείου. ‘Ο νεαρός Ἐβραῖος ἔχει τή μερίδα του στά μαρτυρία τῆς φυλῆς του, ἐνώ τήν ἴδια ὥρα οἱ Χριστιανοί συμμαθητές του διδάσκονται τό ρήμα τῆς ἡμέρας απο, αμας, αματ... Στό δεύτερο ποίημα, πού τιτλοφορεῖται «Μέ τό τρένο», ὁ συγγραφέας ἐπανέρχεται στὸ χώρο τῆς γειτονίας του καὶ παρακολουθεῖ τίς τελευταῖς στιγμές τῶν Ἐβραίων συγκατοίκων του.

“Ἐτσι ἔχει σχεδόν διαμορφωθεῖ ὁ κόσμος πού θά παρουσιαστεῖ πληρέστερα στό πεζογραφικό ἔργο πού θά ἐπακολουθήσει.

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

«Γιά ένα φιλότιμο» (1964), «Η σαρκοφάγος» (1971)

Τό 1964 κυκλοφορεί ή πρώτη πεζογραφική δουλειά του Γιώργου Ιωάννου, τό «Γιά ένα φιλότιμο». Όρισμένα άπό τα κείμενα του βιβλίου είχαν δημοσιευτεί στό περιοδικό «Διαγώνιος». Άκολουθεί, τό 1971, μιά δεύτερη συλλογή πεζογραφημάτων με τίτλο «Η σαρκοφάγος». Ό συγγραφέας, κινούμενος πιά άποκλειστικά στό χώρο τής πεζογραφίας, έπιδικώς νά διαμορφώσει μιά καινούργια γραφή. «Η θεματολογία πλουτίζεται και έπεκτείνεται με τίς νέες εμπειρίες και βιώματα, με τίς καινούργιες καταφορές». Ό Ιωάννου είναι πλέον περισσότερο «άνοιχτός». Γι' αύτό ο ήχος του περνά πιό εύκολα στόν εύαισθητο ποιημένο δέκτη. Κι αύτό άκριβώς τό στοιχείο τής πρωτογένειας είναι πού ύποβάλλει περισσότερο και χαρίζει μιά ξεχωριστή διάσταση. «Η πόλη είναι πάντα μιά άπτη πραγματικότητα. Κυριαρχεί, σημαδεύει και σέ συνοδεύει με τούς άνθρωπους, τό κτίρια και τά χώματά της. Μετέχει ένεργα στό προσωπικό δράμα, όχι σάν άπλο σκηνικό άλλα σάν παρατεταμένο ή μᾶλλον σάν μοναδικό και παντοτινά ύπάρχον σημείο σύνδεσής μας με τή φύση. «Η έμμονή ώστόσο σ' αύτό τό χώρο προσφέρεται χωρίς ύπερβολές και έξιδανικέυσεις, με τόνο καθημερινό, περίπου χαμηλόφωνο. Τίποτα δέν χάνει τό μέτρο του, καθώς ό λόγος πηγάζει άπό τούς συνειριμούς τού ύπαρκτου με τόν όνειρικό κόσμο· άπό τή διάσταση τής άγνοτητας, τής καθαρότητας τής ψυχής, πού έχει τήν άφετηρία της στή βαθιά και ένσυνειδητή θρησκευτικότητα, με τό στοιχείο τού έρωτισμού· άλλοτε έντονο και άλλοτε λανθάνον. «Ετοι, τό έφικτο συμβαδίζει με τό άκατόρθωτο και πίσω άπό τή μυστικοπάθεια και τήν περισυλλογή έλλοχεύει ό αισθησιασμός.

Στά βιβλία αύτά ύπάρχουν δύο πεζογραφήματα. «Τά έβραικα μνήματα» στό «Φιλότιμο» και «Τό κρεβάτι» στό «Σαρκοφάγο», πού περιέχουν άκριβώς τά στοιχεία πού άναφέρθηκαν. Στά «έβραικά μνήματα», ό χώρος τών νεκροταφείων, συλλημένος άπό τούς Ναζί, άποπνει και σάν στέκι έρωτικών συναντήσεων. «Ένω στό «κρεβάτι», δίνεται μιά έξαισια στή συγκλονιστικότητά της άνιστόρητη τού διωγμού τών Έβραιών, πού κορυφώνεται με τή λεπλασία τού σπιτιού τους. Τό μισοχαλασμένο κρεβάτι τού νεαρού «Ιζου, πού δέν θά τό καταδεχθει κανένας άπό τούς άρπαγες, θά περάσει στήν κατοχή τού συγγραφέα. Και οί ίδιοι οι κοριοί πού ρούφηξαν τό αίμα τού προκατόχου του, θά ρουφήξουν και τό δικό του αίμα, σμίγοντάς τους σέ μια ίδιοτυπή άδελφοποίηση. Είναι όμως και τά έρωτικά όρά-

ματα τής έφηβείας πού βασάνισαν κάποτε έκεινον πού έψυγε και βασανίζουν πιά έκεινον πού μένει «Τό καταραμένο αύτό κλινάρι είχε φάει τόν «Ιζο, τώρα πήγαινε νά φάει κι έμένα». Και ή κάθαρση θά έλθει και μέ το αισθητικό και μέ τό θηθικό της νόημα. Μέ τήν έπιστροφή, τήν καταφυγή μᾶλλον «στίς φαντασίες και τά παλιά όράματα, όποια κι άν είναι...».

«Η μόνη κληρονομιά» (1974), «Τό δικό μας αίμα» (1978)

Τρία χρόνια μετά τήν έκδοση τής «Σαρκοφάγου» κυκλοφορεί «Η μόνη κληρονομιά» τό πρώτο βιβλίο τής «Αθηναϊκής περιόδου» τού συγγραφέα. «Η Θεσσαλονίκη παραμένει τό έπικεντρο. «Έχει, όμως, μιά κάπως διαφορετική γραφή ή καινούργια δουλειά. Πλησιάζει περισσότερο πρός τό διήγημα, άγγιζει κάποιες λιγότερο χρησιμοποιημένες ώς τότε καταστάσεις, διατηρεῖ μιά μεγαλύτερη εύελιξία ώς πρός τήν έξελιξη τού μύθου και βρίθει άπό υπαινιγμούς γιά τήν έποχη τής συγγραφής της, εύδιάκριτος άκομα και γιά τόν δχι ιδιαίτερα προσεκτικό άναγνώστη. Πάντως, ή πόλη και ή κόσμος της έξακολουθεί νά προσφέρει τό ένναυσμα.

Τό βιβλίο αύτό βγαίνει τούς τελευταίους μήνες τής δικτατορίας. Άκολουθει ή μεταπολίτευση και ή έντονος πολιτικός χαρακτήρας και στίς τέχνες, φανόμενο «κατά όρχην» όχι άφυσικο άπό τήν πλευρά τού κόσμου και οπωδήποτε άναγκαιο άπό τήν πλευρά τών δημιουργών. Τό κοινό έχει στερηθεί κάποια κείμενα και τά άποζητά ένω οι δημιουργοί έχουν άφησει ίσως άνεκδοτο ένα άξιολογο μέρος τής δουλειάς τους. «Ο «Επιτάφιος θρῆνος» (1980), γιά παράδειγμα, άποτελεί μιά συλλογή πεζογραφημάτων πού όρισμένα άπ' αύτά γράφτηκαν στά χρόνια τής δικτατορίας, πρωτοδημοσιεύτηκαν τότε, με τήν άρση τής λογοκρισίας, σέ περιοδικά και στοιχίσαν στόν συγγραφέα κάποιες περιπτέτειες.

«Ο Γιώργος Ιωάννου, καθιερωμένος πιά, έχει τήν εύχερια νά δημοσιεύει κείμενά του σέ έφημεριδες, πού θά τά συγκεντρώσει στά βιβλία του «Τό δικό μας αίμα» (1978), «Κοιτάσματα» (1981) και «Εϋφλεκτη χώρα» (1983).

«Τό δικό μας αίμα» άποτελεί βέβαια τήν πρώτη ούσιαστική δουλειά τού συγγραφέα, πού κυκλοφορεί μετά τή μεταπολίτευση. Πρόκειται, όπως προαναφέραμε, γιά κείμενα πού πρωτοδημοσιεύτηκαν στόν Τύπο. Τά κείμενα όμως αύτά πρέπει νά τά δούμε άπό μιά άλλη θέση· σάν συνέχεια ή περισσότερο σάν έξελιξη τής προηγουμένης δουλειάς του και τής σχέσης του με τή Θεσσαλονίκη. Δέκα πέντε χρόνια ύστερα άπό τίς πρώτες του άποπιειρες νά έκφραστεί σέ πεζογραφικές φόρμες, ο Γιώρ-

γος ιωάννου φτάνει μέ «Τό δικό μας αίμα» στήν άρτιότητα, στήν τελική διαμόρφωση τής προσωπικής του γλώσσας, που έντοπίζεται πεντακάθαρα σε μία άπο τίς έπομενες δουλειές του («Καταπατή» 1983). Θεματικά τό βιβλίο έπισημαίνει και καταγράφει γεγονότα τής παλιᾶς Θεσσαλονίκης και προβλήματα τής σημερινής με σαφείς θέσεις και προεκτάσεις. Τά κείμενα είναι άλλοτε σχεδόν ποιητικά (π.χ. «Εις τόπον λεγόμενον λιθόστρωτον», «Μέ τα σημάδια της ἐπάνω μου») και άλλοτε δουλεμένα σε κάποια άλλη μορφή πού πλησιάζει στό χρονογράφημα. Και έγινε στή συνέχεια άντικείμενο ἀμφιλεγόμενης κριτικής. Προσωπικά πιστεύω ότι έκεινή τουλάχιστο τή στιγμή, κάτι τέτοια κείμενα, και ἐννοώ αὐτής τής μορφής, μποροῦσαν νά κρατούσαν μία πλορέστερη λειτουργικότητα. Και γι' αύτό «Τό δικό μας αίμα» έγινε τό πλατύτερα γνωστό άπ' όλα τά έργα του ιωάννου.

Σ' αύτό τό βιβλίο περιέχεται και «Τό ξεκλήρισμα τῶν Ἐβραίων». Ο συγγραφέας, μέ άφορμή τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου «In Memoriam» τῶν M. Μόλχο καὶ I. Νεχαμά άπο τήν Ἰσραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, παραθέτει και πάλι τίς ἀναμνήσεις του άπο τό μάζεμα τῶν Ἐβραίων τῆς γειτονιᾶς του και προσθέτει, γιά πρώτη φορά, και τήν κατάθεση τοῦ σιδηροδρομικοῦ πατέρα του που ὅδηγησε τρένα μέ Ἐβραίους μέχρι τή Σερβία και ἐπιστρέφει κυριολεκτικά συγκλονισμένος ἀπ' ὅσα ἀντίκρυσε. Είναι μία μαρτυρία πραγματικά μοναδική γιά τίς κινητές ἔκεινες γένενες πού άποτέλεσαν τόν προθάλαμο τής κόλασης.

«Ἡ πρωτεύουσα τῶν προσφύγων» (1984) ... καί ἔνας πρόλογος

Ο Γιώργος ιωάννου ἐπιανέρχεται στή Θεσσαλονίκη και στούς Ἐβραίους τής μέ τήν «Πρωτεύουσα τῶν προσφύγων». Ἀναφερθήκαμε ἡδη στά κείμενα «Μία μικρή ἐπέτειος» και «Εἰς ἑαυτόν»· κλειδιά σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τούς συσχετισμούς τῆς πρώτης του ποιητικῆς συλλογῆς «Ηλιοτρόπια» μέ τούς Ἐβραίους τῆς Θεσσαλονίκης. Στό ίδιο βιβλίο ὄμως ὑπάρχει και τό «Ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις», πού γράφτηκε μέ άφορμή τά σαράντα χρόνια ἀπό τό «Ολοκαύτωμα, ειδικά γιά τό ἀφίερωμα τοῦ περιοδικοῦ «Χρονικά» στή Θεσσαλονίκη (τεῦχος 70, Σεπτέμβριος 1984). Οι ἐμπειρίες είναι αύτές πού πέρασαν και στά προγενέστερα κείμενα. Διαφέρει ὄμως ἡ γραφή «...Ξερή και στεγνή, χωρίς ιστορικές και φιλολογικές ἐπεκτάσεις ἢ ἀμφίβολα ἀκούσματα. Και ὅλα αυτά ἀπό σεβασμό πρός τό φρικτό μαρτύριο τους, πού μόνο τό πένθος και τήν ἄκρα σοβαρότητα ἐμπνέει....». «Ἐτσι, ὁ κύκλος ὀλοκληρώνεται. Ἀς μᾶς ἐπιτραπεῖ ὄμως ἔδω και ἡ προσωπική ἐκμυστήρευση μία και τό παραπάνω κείμενο στάθηκε ἡ αἵτια νά πρωτοσυναντήσω και νά γνωρίσω ὅχι πιά μόνο τόν συγγραφέα, ἀλλά και τόν ἄνθρωπο. Αύτή ἀκριβῶς ἡ σχέση τοῦ ἔδωσε τήν ἀφορμή νά ἀναφερθεῖ και στόν σημερινό ἐβραϊσμό τής Θεσσαλονίκης «... πού τείνει και αύτός ὑπέρ τά τραγικά πλήγματα πού ὑπέστη και τίς συνεχεῖς ἐπιδράσεις πού δέχεται, νά ἰσοπεδωθεῖ, ὅπως ὅλη ἡ κοινωνία μας, ἀπό τίς νέες ἵδεες και τίς ἀλλοπρόσαλλες ξενόφερτες συνήθειες».

Αύτές οι γραμμές κλείνουν τόν πρόλογο τοῦ Γιώργου ιωάννου στό βιβλίο μου «Οι συναγωγές τής Θεσσαλονίκης - Τά τραγούδια μας». Γράφηκαν λίγες μονάχα μέρες πρίν χτυπηθεῖ μέ τό Χάροντα «στά μαρμαρένια ἀλώνια». Και τώρα πού ἡ κατάθεση μας κοντεύει νά ὀλοκληρωθεῖ, μποροῦν νά μᾶς ὀδηγήσουν νά ἀνακαλέσουμε και κάποιες ἀκόμα ἀκριβές μας μνήμες.

Καλοκαίρι τοῦ '86. Έρευνών τά ράφια τής δημοτικής βιβλιο-

θήκης. Ἀνασύρω τυχαία ἔνα μικρό βιβλίο καθώς μέ τραβάεις ἀρχικά ὁ τίτλος του «Γιά ἔνα φιλότιμο», ἀλλά και οι ἀναφορές του στή Θεσσαλονίκη, πού τίς διακρίνων ύστερα ἀπό ἔνα γρήγορο ξεφύλλισμα. Καί φυσικά ἐκεῖνο τό πεζογράφημα γιά τά «έβραικά μνήματα». Ἀποφασίζω νά τό δανειστῶ. Τό ὄνομα τοῦ συγγραφέα δέ μου λέει τίποτα. Τό βιβλίο, ὅμως, ὅπως θά διαπιστώσω, λέει πολλά.

Πέρασαν χρόνια. Ἐκεῖνος νά τραβάει τό δρόμο του κι ἐγώ τόν ἀναζήτω στής προθήκες τῶν βιβλιοπωλείων.

Φεβρουάριος τοῦ '83 στήν Αθήνα. Ἐπιμελοῦμαι τό ἀφίερωμα τοῦ περιοδικοῦ «Χρονικά» στή Θεσσαλονίκη. Μού ἀναθέτουν νά τό παρακαλέσω νά μᾶς ἀπιτρέψει τήν ἀναδημοσίευση ἐνός παλιότερου κείμενου του ἢ νά μᾶς τιμήσει μέ μά καινούργια, ἀδημοσίευση ἐργασία του. Ἀντιμετωπίζω τόν ἐνδεχόμενο τῆς συνάντησης μέ δόξα. Πῶς νά είναι ἄραγε ἔξω ἀπό τά βιβλία του; Μ' αύτές τίς σκέψεις ἀφήνω πίσω μου τό Μουσείο κι ἀνηφορίζω ἐπιφυλακτικά τή Δεληγάννη. Καί νάτος ἔκει στήν πόρτα νά μέ υπόδεχεται. Μελετώ τό σπίτι του. Ἀθελά μου τρέχει ὁ νοῦς στό περιβόητο «κελί» τοῦ Παλαμᾶ. Μία φωτογραφία του ψηλά στόν τοίχο, ἔνα πορτραΐτο τοῦ Καβάφη, κάρδα μέ τά ἔξωφυλλα τῶν βιβλίων του, φιγούρες τοῦ θεάτρου σκιών, μά ωραιόταπτη ἀποψή τῆς Θεσσαλονίκης τῶν ἀρχῶν τοῦν αἰώνα και βιβλία, βιβλία, βιβλία... Κάποτε ἥρθαν οι καφέδες κι ἀρχίσαμε τήν κουβέντα πού ἔχαφνασε και τούς τελευταίους ἐνδοιασμούς. Σίγουρα ἔφυγα ἀπό τό σπίτι του καλύτερος.

Ἀπό τότε ἐπικοινώνουσαμε συχνά. «Ως τό στερνό, ἀλίμονο, τηλεφώνημα ἀπό τό θάλαμο 344 τοῦ Σισμανόγλειου. Κι ύστερα στήν Αγία Σοφία. Καί νά μήν μπορῶ νά τό πιστέψω. Νά χιονίζει ἀπό μέρες κι ἡ πόλη νά φαντάζει ἀπέραντη ταφόπλακα, ἔτοιμη λέξ νά τόν καλύψει ὄλακρη.

Ίσως θά πρέπει νά σταματήσω κάπου ἔδω. Νιώθω πώς δέν χρειάζεται τίποτα παραπάνω. Θά προσθέσω μόνο πώς καθώς ἔγραφα τό κείμενο αύτό, ἡταν μιά λέξη πού πηγανονερχόταν συχνά στή σκέψη μου, δίχως νά μπορῶ νά μήν τήν κρατήσω. 'Η λέξη «δίκαιος». Δέν ἔέρω ἄν υπάρχει καμιά ἀλλή πού νά προσφέρει πληρέστερα τήν ἀποψή μου γιά τό Γιώργο ιωάννου. Καί μέ τήν ἔννοια πού τής δίνει κάπου ό Διονύσιος Σολωμός.

Καί οι δίκαιοι κατά τή Θεία Γραφή πόσοι είναι;

Καί γιατί ἔτσι χαρακτηρίζονται ἔκεινοι πού έσωσαν 'Ἐβραίους ἀπό τούς Ναζί. Δέν είναι λοιπόν καθόλου ύπερβολή.

ΧΡΟΝΙΚΑ ΖΒΡΟΝΟΤΑ

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ
ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Σουρμελή 2-104 39 ΑΘΗΝΑ

τηλ.: 88.39.951

·Υπεύθυνος σύμφωνα μέ τό Νόμο;
·Ο Πρόεδρος τοῦ Κ.Ι.Σ. Ιωσήφ Λόβιγγερ
Σουρμελή 2

ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ

ΓΙΩΡΓΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ

Κείμενα

πού άναφέρονται στούς Ἑβραίους

κατά χρονολογική σειρά ἀνάλογη μέ
τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου πού περιλαμβάνονται

ΑΠΟ ΤΑ «ΗΛΙΟΤΡΟΠΙΑ» Τά 'Ηλιοτρόπια τῶν Ἐβραίων

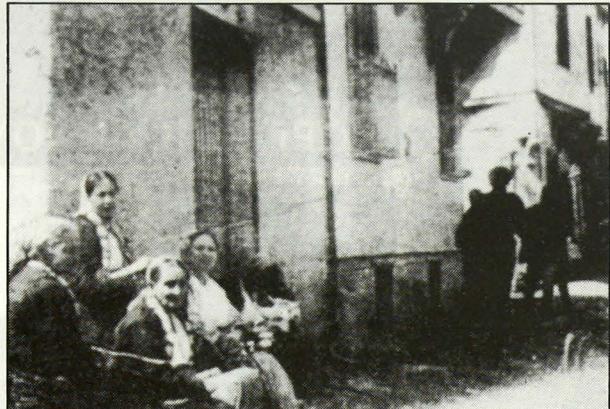
Κάθε φορά πού τρίζει ἡ σκάλα μας,
«λέξ νά 'ναι αὐτοί ἐπιτέλους;» σκέφτομαι,
κι ὑστερα φεύγω καί μέ τίς ὥρες
κατακίτρινα ζωγραφίζω ἡλιοτρόπια.

«Ομως αὔριο ὥσπου νά ξεχαστῶ,
στήν αἰθουσα ἀναμονῆς τὸ τρένο
ἀπ' τὴν Κρακόβια θά περιμένω.

Κι ἄργα τή νύχτα, ὅταν ἵσως κατεβοῦν
ώχροι, σφίγγοντας τά δόντια·
«ἄργησατε τόσο νά μοῦ γράψετε»
θά κάνω δῆθεν ἀδιάφορα.

ΑΠΟ ΤΑ «ΧΙΛΙΑ ΔΕΝΤΡΑ» Τό μάθημα

Τὸν εἶδα καθώς πήγαινα σχολεῖο·
Ἑξματωμένος πιά, φλουρί, εἶχε τελειώσει.
Τριγύρω του γονατιστοί Ἐβραίοι μέ τό ἄστρο.
Ἄργα ὅταν τὸν χτύπησαν, είχα ξυπνήσει·
ἡ μάνα μου μέ χάιδεψε, ἤρθε κοντά μου.
Λαχτάριζα σάν τὸ πουλί μέσα στή χούφτα.
Ο διπλανός μου στό θρανίο σπαρταροῦσε·
τή νύχτα δέν κοιμήθηκε ἡ γειτονιά τους.
Ἄλλοι πιό κεὶ χλωμοί ἔφτυναν αἷμα.
Στό μεταξύ μαθαίναμε τό ρῆμα τῆς ήμέρας·
amo, amas, amat...

Ἐβραϊκή συνοικία τῆς Θεσσαλονίκης

Μέ τό τρένο

«Ολη τή νύχτα λέγανε ψαλμούς
— τούς παίρνουν ὅπου νά 'ναι τούς Ἐβραίους.
Τά ξημερώματα ἤρθαν καί μᾶς φίλησαν,
ξυπνήσαν τό μικρό τους, ἔβρασαν αυγό·
φεύγανε, λέει, ταξίδι μέ τό τρένο...

Τώρα στό πάτωμά τους μπαινοβγαίνουν ἄλλοι.
Οἱ Ἱδιες πόρτες κλείνουν καί γι' αὐτούς,
σ' αὐτά τά ἴδια τά δωμάτια πλαγιάζουν.

Κι ἐγώ ἀκόμα ἀμφιβάλλω ἢν τούς πήρανε·
καί τά βραδάκια σιγοτραγουδῶ στή σκάλα.

ΑΠΟ ΤΟ «ΓΙΑ ΕΝΑ ΦΙΛΟΤΙΜΟ» Τά ἐβραϊκά μνήματα

(ἀπόσπασμα)

...Είναι βαρύ νά βωλοδέρνεσαι τή νύχτα σέ χώρους,
πού κατά βάθος πολύ τούς σέβεσαι. Είναι ὅπως ὅταν ἀ-
σχημονεῖς μέσα στό ἴδιο σου τό σπίτι, ὅπου σέ περιτρι-
γυρίζουν πράγματα, πού ἀγγίζουν συνεχῶς τά πιό ἀγα-
πημένα σου πρόσωπα ἡ τά μικρά σου ἀδέρφια. Προσπα-
θοῦσα τουλάχιστο νά πηγαίνουμε ὅσο γινόταν πιό μα-
κριά ἀπ' τό τοιχάκι, πού χώριζε τό πανεπιστήμιο ἀπ' τό
νεκροταφεῖο. 'Ἐξάλλου οἱ λάκκοι ἤταν ἀπειροί, οἱ Ἐβ-
ραίοι δέν ἔχωνουν ποτέ τούς νεκρούς τους. Οἱ τάφοι
ἥταν ὀρθογώνιοι λάκκοι κτιστοί ἀπό μέσα. Τό τοῦβλο
σκληρό καί γιαλιστερό ἀνέβαινε συμμετρικά σά σειρές
ἀπό κόκκινο σαπούνι τής πλύσης. Τό ἐσωτερικό αὐτό
τοίχωμα συνεχίζοταν μερικές πιθαμές πάνω ἀπ' τό ἔδα-
φος κι ἔτσι, ὅταν ἔμπαινε ἡ μονοκόμματη πλάκα ἀπό πά-
νω, σχηματίζονταν ἔνας σωστός φούρνος. 'Αντι νά τούς
κατεβάζουν ἀπό πάνω θά μπορούσαν καί νά τούς φουρ-
νίζουν ἀπό δίπλα. 'Η πλάκα εἶχε σκαλισμένα σχέδια σχε-
τικά μέ τό ἐπάγγελμα τοῦ πεθαμένου: παπούτσια, καπέ-
λα, μασέλες, πτηρούνια, φουρναρόδευλα, βαρέλια, πόδια
καί χέρια, πολλές φορές καί γυμνούς ἀνθρώπους. Πολ-
λά σχέδια τά καταλάβαινα ἀμέσως, τότε πού ἐπαιδίζα ἐκεῖ
μικρός. 'Άλλα ὅμως ἤταν τόσο συμβολικά πού δέν μπο-

ροῦσα νά τά ἐξηγήσω. Τίς νεκροφόρες, θυμάμαι, τίς σέρ-
ναν δύο, τέσσερα ἡ ἔξι μαῦρα ἄλογα μικρόσωμα, σκεπα-
σμένα ἀπ' τό κεφάλι ὡς τά πόδια μέ μαῦρα ύφάσματα.
Καθώς πήγαινε ἐκείνο τό κουκουλωμένο πράγμα, ἔβλε-
πες μόνο ὄκτώ, δεκάδι ἡ είκοσιτέσσερα ποδαράκια νά ἀ-
νεβοκατεβαίνουν ρυθμικά. 'Οταν πάλι σταματοῦσε, γιά
νά κατεβάσουν τό νεκρό, ἤταν ἀκριβῶς ὅπως τό τραπέ-
ζι, ὅταν τό στρώνουμε γιά νά φάμε καί φαίνονται μόνο τά
ποδάρια του χαμηλά κάτω ἀπ' τό τραπεζομάντηλο. Τά ύ-
φασματα στίς γωνιές είχαν τήν πεντάλφα σχηματισμένη
μέ ἀσπρα σιρίτια. Στό κεφάλι τῶν ἀλόγων ἤταν βαλμένα
ψηλά ἀσπρα φτερά. 'Ολη ἐκείνη ἡ ἀπέραντη γυμνή ἐκτα-
ση τά μεσημέρια τοῦ καλοκαιριοῦ κυμάτιζε καί τριζοβο-
λοῦσε ἄγρια καί προφητικά μέσα σέ μιά γλυκερή μεθυ-
στική βρώμια. Λουλούδια καί κυπαρίσσια ποτέ δέ φυτεύ-
ουν οἱ Ἐβραίοι. Μετά τό μεγάλο γιάγμα τῆς Κατοχῆς ἄρ-
χισαν νά ἔηλωνουν γιά καλά τά ἐβραϊκά μνήματα. Τά πε-
ρισσότερα τοῦβλα καί τίς πλάκες τίς πήραν οἱ ἐκκλη-
σίες. Ξύσανε τά σύνεργα καί τά γράμματα ἡ τίς γυρίσαν
ἀνάποδα καί κάναν πλακοστρώσεις καλές γιά γονατί-
σματα, ἀκόμη καί γιά γλυψίματα. Μόνο πού πολλές ἀπ'
αὐτές ἔχουν ἀκόμα κάτι λεκέδες ἀπό λίπος....».

ΑΠΟ ΤΗ «ΣΑΡΚΟΦΑΓΟ» Τό κρεβάτι

Ανεβάσαμε σέ μᾶς τό μονό αύτό κρεβάτι, τή μέρα πού μάζεψαν απ' τή γειτονιά μας τούς έβραιους, κι απ' τό ίδιο κιόλας βράδυ, ἀν δέν κάνω λάθος, ἄρχισα νά κοιμάμαι σ' αύτό. Τό πάπλωμα, τό στρώμα, καί τά λερά σεντόνια του τά είχαν στό μεταξύ ἄλλοι ἀρπάξει. Τό κρεβάτι ήταν τό μόνο πράγμα πού είχε ἀπομείνει τελικά μέσα στό ἄγρια λεηλατημένο διαμέρισμα. Καί τό μόνο έβραικό πράγμα, πού ὑστερα ἀπό πολύ δισταγμό πήραμε — τό όρκιζομαι.

Κοιμάτων ό "Ιζος σ' αύτό. Δυό τρία χρόνια μεγαλύτερός μου, μά φίλος μου. Συχνά, παιζόντας στό διαμέρισμά τους κρυφτό ἄλλα παιχνίδια, κρυψόμασταν ἀποκάτω ἡ χωνόμασταν γιά νά πάρουμε τή μπάλα πού είχε κυλήσει. Κάποτε μάλιστα, πού λείπαν οι δικοί μου, μᾶς είχαν κοιμήσει ἀγκαλιά στό κρεβάτι αύτό. Τότε πρωτείδα τό νεανικό τριχωτό στεφάνι τῆς ἡβης. Είναι ἀλλήθεια πώς είχε ἀρκετούς κοριούς τό κρεβάτι, και παρ' ὅλο τό κυνήγημα πού ἀργότερα τούς κάναμε δέν ἔξολοθρεύτηκαν ποτέ ἐντελῶς. "Ηρθε καιρός πού δόξαζα τό θεό γι' αύτή τή διάσωση. Κάτι είχε σωθεῖ ἀπ' τό αἷμα τοῦ "Ιζου και ἐνωθεῖ Ἰσως μέ τό δικό μου.

"Ο "Ιζος, μαζί μέ τούς δικούς του πού σπάραζαν, ἔφυγε ἔνα φριχτό πρώι ντυμένος και σοβαρός σά γαμπρός. Στό στήθος του σχεδόν καμάρωνε τό κίτρινο ἄστρο. "Ημουν μαζί του μέχρι πού δρασκέλισε τό κατώφλι τῆς ἔξωπορτας. "Εξω οὐρλιαζε ἔνα μεγάφωνο: "Προσοχή! Προσοχή! "Ολοι οι ἔβραιοι....". Τόν ἄρπαξαν καί τόν ἔσυραν στή γραμμή. Κάποιος με τράβηξε δυνατά πρός τά μέσα και βρόντηξε σάν δριστικά, ὅπως στίς κηδείες, τήν πόρτα. "Ένας θεός ξέρει τί μπορούσες νά πάθεις ἐκείνη τήν ὥρα, ἀν ἀπό λάθος κι ἐσένα σέ ἄρπαζαν ἡ σ' ἔβλεπαν ἀγκαλιασμένο μ' ἔναν ἔβραιο.

"Αμέσως μετά, ὅλη η πολυκατοικία σφούγγισε τά δάκρυα της, ἀνέβηκε ἀγκομαχώντας στό δεύτερο πάτωμα και ρίχτηκε σάν ὑπνωτισμένη στά ύπαρχοντα τών ἔβραιων. Τό πλούσιο σπιτικό τους βούλιαζε ἀπό ροῦχα και ἔπιπλα. Οι γερμανοί, βέβαια, ἀπειλούσαν μέ θάνατο δποιον ἔπαιρνε ἡ ἄρπαζε ἔβραικές περιουσίες, μά κανένας σχεδόν δέ θυμήθηκε ἐκείνη τή στιγμή τή θυροκολλημένη διαταγή. "Εξω ἀκόμα τούς μέτραγαν, φώναζαν τά δόνυματά τους, τούς κλοτσούσαν· μέσα στό σπιτικό τους ξεγυμνώνονταν μέ θαυμαστό πράγματι θάρρος και ἔπιτηδειότητα. Τό ίδιο φαντάζομαι θά συνέβαινε και στά ἄλλα σπίτια τού γκέτο μας. Δέν ἀποκλείεται μάλιστα οι ἔβραιοι νά ἔβλεπαν μέσα στήν παραδάλη τους τό ἄρπαγμα τών υπαρχόντων τους. "Ιδίως ὅταν τραβιολογιόντουσαν οι κουρτίνες — αύτό πρέπει νά φαίνονταν ἀπ' τό δρόμο.

"Η συγκάτοικη πού πρίν ἀπό λίγο ἔκαμνε τούς πιό μεγάλους σταυρούς κι ἔπαιρνε τούς πιό βαριούς δρκους — κάτι τό πολύτιμο, φαίνεται, τής είχαν ἐμπιστευθεῖ — ρίχτηκε, θυμάμαι, στά σεντόνια τοῦ "Ιζου, ζεστά ἀκόμα ἀπ' τό νεανικό ύπνο του. Κατόπι στράφηκε σέ σοβαρότερα πράγματα. "Αλλοι πήραν νά τραβοκοποῦν τό καρυδένιο τραπέζι, ἄλλοι τίς ντουλάπες, τίς σιφονιέρες, τά κομοδίνα, τούς καθρέφτες, και μιά ραγισμένη θερμάστρα ἀπό πορσελάνη διαλύθηκε στά χέρια ἐνός γέρου και

μιᾶς γριᾶς, καθώς τήν ἔσερναν στό διάδρομο.

Τό πάτωμα ήταν σκεπασμένο μέ φλούδια ἀπό παστέμπο. Μέρες τώρα δέ μαγείρευαν ούτε σκούπιζαν οι ἔβραιοι. Περίμεναν, πάντα ντυμένοι, τήν ξαφνική διαταγή, λέγοντας ιστορίες παρηγορητικές και παραφυλαγοντας τό δρόμο πίσω ἀπ' τά κατάκλειστα σκεπασμένα παράθυρα. Κανένας τους δέν ἔδειχνε διάθεση νά τό σκάσει, πράγμα μᾶλλον εύκολο. Οι λίγοι πού τό τόλμησαν, σώμηκαν σχεδόν ὅλοι. Είχαν ἀπειληθεῖ, βέβαια, μέ οἰκογενειακή ἔξοντωση κι ὅ ἔνας τους συγκρατούσε τόν ὅλο. Έπιστης τούς ἀποκοιμίζαν μέ διάφορα παραμύθια. 'Ο μεγάλος καημός τῆς μαντάμ Κοέν, μάνας τοῦ "Ιζου, ἦταν πώς στήν Κρακοβία, ὅπου δῆθεν θά τούς πήγαιναν, οι ἔκει ἔβραιοι μιλούσαν ἄλλη γλώσσα κι ὅχι τή διάλεκτο τῆς Καστίλιας. «Μά θά τά καταφέρουμε», ἔλεγε μέ ἀρκετό κουράγιο, «ὅπως τόν καιρό τοῦ Φερδινάνδου και τῆς Ισαβέλλας». Δέν είχαν, βέβαια, τίποτε ἀκούσει γιά τό "Αουσαΐτη, ούτε γιά τούς θαλάμους ἀερίων. Είναι δημιώς δυνατό νά μήν είχαν καταλάβει τό βαθμό τοῦ μίσους;

'Ανεβήκαμε στό διαμέρισμά μας κλαίγοντας. Δέν μπορούσαμε νά βλέπουμε ἄλλο τό ξεγύμνωμα τοῦ σπιτιοῦ. Δέ δεχτήκαμε ούτε καί κάτι λίγα πού μᾶς πρόσφεραν οι χορτασμένοι νέοι κυρίαρχοι του. Μισογείραμε τά παντζούρια και παρακολουθούσαμε μέ φρική τίς ζωσμένες φάλαγγες νά περνοῦν. Δέν ἐμοιαζε καθόλου μέ ταξίδι τό ἀγρυπνίας καιρίζωμα. Γέροι, γριές, ἄρρωστοι πού παραπατούσαν, ἔγχειρισμένοι διπλωμένοι στά δυό, σέρνονταν στό τέλος τῆς κάθε φάλαγγας. Πόσο είναι δυνατό νά βάσταξαν ὅλοι αύτοί οι ἀνθρωποί; Μᾶλλον δημως ὑπῆρξαν οι εύτυχέστεροι, ἀν σκεφθεῖ κανείς τό τέλος τών ἀλλων. Καμά φορά ἀκόλουθούσαν και φορεία πίσω ἀπό τίς φάλαγγες. Πάνω σ' αύτά βρίσκονταν οι κατάκοιτοι, οι ἐτοιμόθαντοι, οι ἐτοιμόγεννες και γενικά ὅλοι οι βαριά ἀσθενεῖς, πού οι συγγενεῖς τους είχαν προβλέψει και μπόρεσαν νά ἐτοιμάσουν ἔνα φορεῖο. 'Αλλιώς, θά σέρνονταν κι αύτοί μέ τά πόδια. "Ανεμος ἀγριος σαρώνει μές στή μνήμη μου ἐκείνη τήν 'Εγγατία.

Πάντως, οι ἔβραιοι είχαν μυριστεῖ ἀπ' τό προηγούμενον βράδυ τόν ἀμεσο κίνδυνο. 'Αργά τή νύχτα βούίζε ἀπό φαλμούς ή γειτονιά μας. 'Η γειτονιά τους, μᾶλλον ἔπειτα νά πώ, μιά κι αύτοί είχαν τήν πλειοψηφία. "Αλλωστε γι' αύτό τό λόγο είχε ἀνακρυρχεῖ σέ προσωρινό γκέτο. Μέσα στή φεγγαρόφωτη νύχτα τής ἀνοιξής ἀφουγκράζόμασταν τή βοή. 'Από παντοῦ ἀνέβαιναν σπαραχτικές δεήσεις πρός τόν σκληρόκαρδο Γιεχωβᾶ. Στούς δρόμους ἔρημα ἀπόλυτη και στίς γωνιές τοῦ γκέτο μας μάτσοι φρουροί χωροφύλακες. Πάνω ἀπ' τίς στέγες ἔνας καπνός, θαρρεῖς, πλανιόταν, κάτι τό θολό.

Καί τίς προηγούμενες, βέβαια, νύχτες ἀκούγονταν συχνά ψαλμοί, μά ἡταν πνιγμένοι και μακρόσυρτοι. Δέν είχαν αύτόν τόν όμαδικό σπαραγμό, τήν πίεση αύτή γιά ἀμεση βοήθεια. "Αλλωστε, προηγουμένως ἀκούγονταν καμά φορά και τραγούδια, ἀκόμα και παλαμάκια. Παντρεύονταν ἀράδα οι νέοι τους. Μπροστά στήν ἀπειλή τοῦ ξεριζωμού ἐνώνταν μιά ὥρα ἀρχύτερα οι ἐρωτευμένοι. 'Εξάλλου είχε κυκλοφορήσει ἐντονα ή φήμη πώς

τούς παντρεμένους άλλιως θά τούς μεταχειρίζονταν. "Ε-καμναν πώς και πώς νά συγγενέψουν μαζί μας, μά ούτε στά τρελοκομεία δέν θά μπορούσαν νά βροῦν γαμπρούς ή νύφες έλληνες έκείνη τή στιγμή. Έντούτοις θρυλούνται μερικοί τέτοιοι γάμοι.

"Όταν οι φάλαγγες τής γειτονιάς μας χάθηκαν, ξεκίνησα για τό σχολείο. Οι χωροφύλακες στή γωνιά δέ μ' ἀφηναν νά περάσω. Είχα μαζί μου μιά παλιά ταυτότητα τής Νεολαίας· τούς την έδειξα και βγήκα. Δέ θά μπορούσα νά είμαι έβραιγάκι;

Στό σχολείο τά περισσότερα παιδιά έρανε λίγο πολύ τί είχε γίνει. Ίδιατερη συγκίνηση δύμα δέν μπορώ νά πώ διά ύπηρχε κι ας είχαμε έβραιόν συμμαθητές. Τό μάθημα έγινε κανονικά. Στό διάλειμμα μερικά παιδιά έφαλαν τόν πανεβραϊκό υμνο, πού τόν είχαν σκαρώσει μέσα στό μάθημα. Ήταν ένα τραγούδι κοροϊδευτικό, πού τό λέγαν πάνω σέ γνωστό, βέβαια, σκοπό, μέ σπασμένα έλληνικά και σερνάμενη τή φωνή, δύως μιλούσαν οι ισπανοεβραίοι. Θυμάμαι άκομα τήν πρώτη στροφή του:

"Όταν θά πάμε είς τό Σαλονίκα,
θά βρούμε σπίτι άντειανός,
θ' άρχισει πάλι τό παλιό ντουλείκα
γιά νά ζήσει τό Τζιντιός.

Τά παιδιά αύτά ήταν λίγα και μᾶλλον άνόητα. "Οπως άνόητοι μά δχι και τόσο λίγοι ήταν και οι μεγάλοι έκεινοι, έμποροι ίδιως, πού άνακουφίστηκαν τότε. Αφήνω τούς διάφορους προδότες και τούς ήμιταράφρονες θαυμαστές τών χιτλερικών, πού δόξα τώ θεώ ποτέ δέ μᾶς έλειψαν. Εύτυχως μᾶς έπλενουν, θαρρώ, κι ἀπ' αύτό ορισμένες πράξεις ύψηλής θυσίας.

Τό μεσημέρι, όταν ταν γύριζα, κόσμος και κακό ήταν στή γειτονιά μας. Οι γερμανοί είχαν άποσυρθεί, δχι δύμας κι οι χωροφύλακες. Τώρα γίνονταν τό γιάγμα ἀπ' τά κύματα τής φτωχολογιάς και τών γύφτων. "Ομως πού και πού έπεφτε κι ἀπό κανένας πυροβολισμός γι' αύτό δλοι τους ήταν βιαστοί και σκιαγμένοι. Είδα γύφτο νά τρέχει στήν πλατεία μ' ένα άδειαν συρτάρι στά χέρια. "Άλλον μέ βιβλία βαριά, κι έναν τρίτο μ' ένα παντζούρι διαλυμένο σχεδόν. Τί τά ήθελαν αύτά τά πράγματα; Ἀπ' τό σπίτι μας είχαν βγάλει ώς και τίς πόρτες ἀπ' τό διαμέρισμα τών έβραιών. Και μέ τήν εύκαιριά έκλεψαν δλούς τούς γλόμπους και τά παραθυρόφυλλα τής σκάλας. Γιά χρόνια έμπαινε ἀπό κεί ή βροχή και τό κρύο.

Μπήκα μέ φόβο στό όρθανοιχτό διαμέρισμα. Ήταν όλότερα ξεγνωμένο. Σκουπίδια, χαρτιά, γιομίδια, πού πουσα σκορπισμένα χάμω. Και στήν κουζίνα τά πλακάκια δλα ξηλωμένα. Ψάχναν τά κτήνη γιά τό θησαυρό.

Πήγα στό μέρος. Ἀπ' τό φόβο μου ίσως είχα κοιλόπο-

νο δυνατό. Πολλά βιβλία σχολικά ήταν πεταμένα μέσα στή μπανιέρα. Τά μάζεψα δχι χωρίς κάποια ίκανοποίηση. Ἀπό βιβλία ήμουν φοβερά φτωχός. Άρκετά είχαν τό δνομα τού "Ιζου άπανω.

Μέσα στού "Ιζου τό δωμάτιο μονάχα τό καφετί σιδερένιο κρεβάτι του είχε ἀπομείνει. Σίγουρα, δέν τό είχαν ἀρπάξει γιατί είχε πολλές σοῦστες σπασμένες. "Όταν τό είδα, σά νά ξαναείδα τόν "Ιζο μπροστά μου. Άνεβηκα ἀπάγω και τό είπα: ήθελα τό κρεβάτι του. Μέ δυσκολία κατέβηκαν νά μέ βοηθήσουν. Ήταν ἄλλωστε δλοι τους πλαγιασμένοι ἀπ' τήν πρωινή ταραχή. Τό ἀνεβάσμε, δέσαμε γερά τίς σοῦστες του και κατόπι τό ζεματίσμε γιά τούς κοριούς. "Αρχισα νά κοιμάμαι σ' αύτό ἀπ' τό ίδιο βράδυ, ἀπό τότε δηλαδή πού άρχισαν τά μεγάλα μαρτύρια τού "Ιζου.

Κοιμήθηκα σ' αύτό τό κρεβάτι γιά πολλά χρόνια. "Ολες τίς χαρές — ποιές χαρές; — και τ' ἀτέλειωτα μαρτύρια τής νιότης μου σ' αύτό τό κρεβάτι μόνος κι ἀβοήθητος τά έχω περάσει. Ἐδώ μέ πιάσανε ἀργότερα οι ἀγωνίες, οι ἀυπνίες, οι ίδρωτες, τά ἀγχη, και τό κρεβάτι ἀπό τότε ξαναπήρε ἀπ' τά στριφογυρίσματά μου νά σπάνει. Προσπαθώντας νά αύτοθεραπευτώ — πράγμα πού θαρρώ πώς σχεδόν τό κατάφερα — ἀμέτρητες ὀργιαστικές σκηνές και συνθέσεις έχω στήσει πάνω σ' αύτό. Μιά ἀδρατή, θαρρεῖ, παρουσία μ' ἔριχνε σ' ένα ἀτέλειωτο έρωτικό παροξυσμό. Κάθε βράδυ και κάτι δλλο, κάτι καινούργιο και πιό τολμηρό ἦ, στίς έξαιρετικές περιπτώσεις, νέες παραλλαγές στό βασικό μοτίβο. "Όταν παράγινε έκεινο τό κακό και μπλέχτηκαν έρωτισμοί, αύτοερωτισμοί, διαβάσματα, ἀνέχειες, κρίσεις θρησκευτικές, πού μού τίς δημιούργησαν πρόωρα κάτι δλέθριοι τύποι, ἔφασα στό σημείο ν' ἀποδίω τό κατάντημά μου άκομα και στό κρεβάτι τού "Ιζου. Τό καταραμένο αύτό κλινάρι είχε φάει τόν "Ιζο, τώρα πήγαινε νά φάει κι ἐμένα.

Προχτές, ένας παλιατζής πού φέραμε γιά νά μᾶς ξαλαφώσει ἀπ' τίς παλιατσαρίες μας, ἀρνήθηκε, εύτυχώς, νά τό πάρει. Είναι σαράβαλο, είπε, δέν ἀξίζει ὁ κόπος. Αύτό ἔχει συμβεῖ κι ἀλλες φορές· δέν μπορέσαμε νά τό ξεφορτωθούμε. Κι ἔτσι τό κρεβάτι έξακολουθεῖ νά σκουριάζει στήν ἀποθήκη μας. "Έγώ, δύμας, άρχισα νά σκέφτομαι σοβαρά μήπως θά πρέπει νά τό ἐπιδιορθώσω και ν' ἀρχίσω νά κοιμάμαι και πάλι σ' αύτό. Είναι μάταιο κι ἀστείο σχεδόν νά ἐπιμένω νά κοιμάμαι σέ διπλό κρεβάτι. Δέν ξορκίστηκε ἔτσι καθόλου τό κακό. "Άλλον ἀνθρώπο δέν είδα νά γλυκανασάινει στό πλάι μου. "Ας ξαναβρώ τουλάχιστο τίς φαντασίες μου και τά παλιά όρματά μου, όποια κι ἀν είναι. Κάτι είναι κι αύτό.

ΑΠΟ «ΤΟ ΔΙΚΟ ΜΑΣ ΑΙΜΑ» Τό ξεκλήρισμα τών Έβραιών

(ἀπάρσπασμα)

Θέλω νά μιλήσω γιά τό βιβλίο «In Memoriam», ὅπου περιγράφεται τό ξεκλήρισμα τών Έβραιών τής Έλλάδας. Έκδόθηκε τό 1974 στή Θεσσαλονίκη, τή Σκηνή τού Μεγάλου Μαρτυρίου, τριάντα χρόνια μετά τό κακό. Συντάχτηκε ἀπό τόν ραβίνο Μικαέλ Μόλχο και τόν ιστορικό Ιωσήφ Νεχαμᾶ, Σαλονικιός, πεθαμένους σήμερα. Παλιότερα, τό βιβλίο είχε κυκλοφορήσει στά

γαλλικά, πράγμα ἀσφαλῶς δχι τυχαίο — σέ τρια τεύχη πού πέρασαν ἀπαρατήρητα. Ήταν οι μνήμες νωπές, είχαμε και ἐμέτις τά δικά μας, δέν χρειάζονταν ἀκόμα βιβλία. Τώρα δύμας χρειάζονται και πολύ σωστά φρόντισες ή Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης νά μεταφραστεῖ ἀπό τό Γιώργο Ζωγραφάκη τό Χρονικό και νά κυκλοφορήσει.

Από μιά αποψη το φοβερό αύτο ντοκουμέντο μπορεί να θεωρηθεί και ώς ίστορια της βυζαντινής αύτης πόλεως του Βορρά, όπου και σήμερα ζοῦν, διλλά έντελώς άνεπαισθητα πιά, χίλιοι περίπου Έβραίοι. Στήν Αθήνα, τήν όποια προπολεμικά άποφευγαν συστηματικά, βρίσκονται τώρα περισσότεροι, δυόμιση χιλιάδες τουλάχιστο. Είναι περίεργο πώς έχουν μείνει και αύτοί οι χίλιοι έκει πάνω, ύστερα άπο τόσα και τόσα πού έπαθαν. Τό βιβλίο μᾶς τά διηγείται κατατεπώς σλα, μέρα με τή μέρα. «Οσα άπο αύτά θυμούμαι και έγω, πού έντελώς κατά σύμπτωση έζησα μέσα σ' ένα προσωρινό γκέτο, θά τά προσθέσω...»

...Οι Γερμανοί μετάφεραν ξαφνικά στή σχεδόν ειδυλλιακή για μᾶς σήμερα άτμοσφαιρα τής άνυποπτης και σκονισμένης βαλκανικής πολιτείας όλα τα άβυσσαλέα μεσαιωνικά πάθη και τούς παραλογισμούς τής γοτθικής Εύρωπης. Είχε τόση ψυχολογική προϊστορία τό έβραικό ζήτημα γι' αύτους, ώστε πρέπει νά ήταν μέ το μίσος τους έντελώς έξοικειωμένοι και συμφιλιωμένοι. Έμας πάντως τούς άμαθητους μᾶς είχαν ξαφνίασει ασχήμα κάτι μεγαλογράμματες έντυπες άνακοινώσεις, πού έκαναν τήν έμφαντο τους άπο τίς πρώτες μέρες τής Κατοχής στής τζαμαρίες τών καλύτερων χριστιανών κατασημάτων και πού έγραφαν γερμανικά και έλληνικά: «Οι Έβραίοι είναι άνεπιθύμητοι». Αύτο δημας, όπως άποδειχθήκε, δέν ήταν παρά χάδι, μπροστά σέ κείνα πού άκολούθησαν.

«Υστερα πάφαμε νά μαθαίνουμε σχετικά. Είχαμε άλλωστε τά δικά μας ντέρτια, καθώς πέφταμε άπο έκπληξη σέ έκπληξη, συνειδητοποιώντας τί θά πεί σκλαβιά. Οι Έβραίοι, άλλωστε, ποτέ, ούτε παλιότερα, δέν μᾶς έμπιστεύονταν τά μυστικά τους, πολύ περισσότερο δέν μᾶς μιλούσαν τώρα, πού μᾶς έβλεπαν και έμας λιγάκι σάν «άρειους». Μᾶς χαιρετούσαν σκυφτά στή σκάλα και στρίβαν στήν πόρτα τό κλειδί. Τό «In Memoriam» δημας λέει γι' αύτη τήν έποχή πολλά. Κάθε μέρα και κάτι τούς έκαμναν στά μουλωχτά, κάποια καινούργια λαχτάρα. Γι' αύτο ήταν έτσι φαρμακωμένοι. «Οσο παντοδύναμος και νά είναι κανείς, δέν είναι εύκολο νά μαζέψει ξαφνικά έναν λαό πενήντα χιλιάδων και νά τόν μεταφέρει γιά έξόντωση. «Ενα τέτοιο πράγμα θέλει συστηματικό στρίμωγμα, συνεχή έκβιασμό, και σ' αύτο οι Γερμανοί άποδειχτηκαν μανούλες.»

Οι Γερμανοί μπήκαν στή Θεσσαλονίκη στής 9 Απριλίου 1941. Άπο τά πρώτα μέτρα τους ήταν νά πάφουν τίς έβραιίκες έφημερίδες «Progès» και «Indépendant» και τή «Messaggero» στά ιστανοεβραϊκά. Τό μέτρο αύτό δέν προσέχτηκε ίδιατερα, γιατί και οι έλληνικές έφημερίδες «Μακεδονία», «Φῶς» και «Νέα Αλήθεια» παύτηκαν έπισης. «Ολες αύτές τίς άντικατέστησε ή «Νέα Εύρωπη», μιά άνυπόφορη χιτλερική φυλλάδα, εύτυχώς, δισέλιδη. «Υστερα άρχισαν τίς έπιτάξεις τών σπιτιών, δχι μόνο τών έβραικων, βέβαια. Μέ τή διαφορά δτι τούς Έβραιους, σέ περίπτωση έπιτάξεως, δέν τούς άφηναν νά πάρουν άπο μέσα τά ύπαρχοντά τους.»

Τό Σάββατο, 18 Ιουλίου 1942, στής 8 τό πρωί, συγκεντρώνουν όλους τούς άρρενες Έβραιους, άπο 18 ώς 45 χρονών, στήν πλατεία Έλευθερίας, πού τήν έχουν ζωμένη μέ πολυβόλα. Τούς κρατούν, χωρίς έξήγηση, μές στόν ήλιο, δρθιους, άσκεπες, διψασμένους, ώς τίς 2 τό

μεσημέρι. «Οποιος τολμάει νά καθίσει ύφισταται καφόνι αγριο. Τίς έπόμενες μέρες, δταν τούς ξαναμάζεψαν, άποδειχτηκε δτι ήθελαν νά τούς καταγράψουν γιά καταναγκαστικά έργα, άλλα τήν πρώτη μέρα τούς έξευτέλισαν χωρίς νά τούς πούνε τίποτε περισσότερο. «Ολα αύτά διαδόθηκαν στήν πόλη. Στά καταναγκαστικά αύτά έργα στάλθηκαν χιλιάδες Έβραίοι και άρκετοι άπο αύτούς δέν ξαναγύρισαν. Οι περισσότεροι δημως άνταλλάχτηκαν, ύστερα άπο άστρονομικά ποσά πού κατέβαλε ή Ισραηλιτική Κοινότητα. Μέγας ρυμιστής τής ζωῆς και τής μοίρας τών Έβραίων είναι τήν έποχή αύτή ό πολύς δόκτωρ Μαξιμιλιανός Μέρτεν, σύμβουλος πολέμου, πού είχε τό θράσος νά επισκεφθεί μεταπολεμικά τήν Έλλαδα, όπότε κόντεψε νά ρίξει τήν κυβέρνηση μέ τίς άποκαλύψεις όρισμένων διασυνδέσεών του.

Οι Γερμανοί άπο πολύ νωρίς είχαν διορίσει μιά διοικητή ανδρεικών στήν Ισραηλιτική Κοινότητα. Τελικά, στό τέλος τού '42 κάνουν πρόεδρο τής Κοινότητας τόν άρχιραβίνο Σεβή Κόρετς, άνθρωπο διάσημο γιά τή μόρφωσή του, άλλα και τήν άβουλία του, όπως τουλάχιστον λέει τό «In Memoriam».

Άργοτερα, τό '43, δταν είχαν μαζέψει πιά τούς Έβραιους, οι Γερμανοί διοργάνωσαν σ' ένα μεγάλο καφενείο τής Τσιμισκή, στό «Αστόρια», μιά έκθεση μέ τόν ειρωνικό τίτλο «Σοβιετικός Παράδεισος». Μᾶς δόδηγησαν στή γραμμή μέ τό σχολείο. Ή έκθεση δέν είχε, βέβαια, τίποτε άλλο, παρά φωτογραφίες, κακόγουστες ζωγραφίες μᾶλλον, μέ Λερναίες «Υδρες, πολυπλόκαμα χταπόδια, φίδια και άλλα γνωστά τέρατα, πού παράσταιναν τόν κομμουνισμό, τόν έβραισμό και τή μασονία. Είχε άκομα στούς τοίχους δηλώσεις όρισμένων καθηγητών τού Πανεπιστημίου, καθώς και ένός μητροπολίτη — τό θυμάμαι. «Ολοι αύτοί άφηναν νά έννοηθεί, δτι παρά τίς ταλαιπωρίες μᾶς ό «Χιτλερικός Παράδεισος», στόν άποιο είχαμε βρεθεί, ήταν άπειρως προτιμότερος άπο τόν Σοβιετικό. Σέ μια γωνιά, πίσω άπο ένα παραβάν, βρισκόταν μιά πολυθρόνα μέ τριμμένο βελούδο κόκκινο. «Ενα λιγδέρο ύποκείμενο, χαφίες δικός μας, μᾶς έλεγε χαμογελώντας μέ τά χρυσά δόντια του: «Κάθισε, μή φοβάσαι. Είναι ό θρόνος τού Κόρετς». Και έμεις καθόμασταν ένας - ένας, νομίζοντας δτι κάτι τό ίδιατερο θά νιώσουμε.»

Τό 1943 είναι ή μαύρη χρονιά. Στής 6 Φεβρουαρίου, μέρα Σάββατο, ένσκυπτει στή Σαλονίκη ό Ντητερ Βισλιτσέννυ, έπικεφαλής πενταμελούς έπιτροπής τών S.D. «Πραγματικά τέρατα», σημειώνει τό βιβλίο. Αύτοί είναι πού μαζί μέ τον Μέρτεν, τόν «Δόκτωρα», θά όργανώσουν τήν άπαγγή τών Έβραίων πρός έξόντωση.

Σέ σύσκεψη άποφασίζουν νά έφαρμοστούν χωρίς άναβολή οι νόμοι τής Νυρεμβέργης: νά φορέσουν στούς Έβραιους τό άστρο τού Δαβίδ. Νά βάλουν σημάδια διακριτικά στά μαγαζιά τους και στά σπίτια τους. Νά δημιουργήσουν γκέτο, δηλαδή περιοχές πού νά κατοικούνται μόνο άπο Έβραιους.

Πρώτα τούς φορούν τό άστρο, και τούς έπιτρέπουν νά κινούνται μές στήν πόλη έλευθερα, άλλα μέ τό άστρο. Τούς είπαν: «άμα σᾶς πιάσουμε χωρίς τό άστρο, θά σᾶς τουφεκίσουμε». Και οι Έβραίοι πειθήνοι, γύριζαν μέ τό άστρο: ένα μεγάλο άστρο, φτιαγμένο άπο ταόχα κίτρινη πού φαινόταν μίλια μακριά. Γέμισε ή πόλη κίτρινα άστρα. Τότε καταλάβαμε πόσο πολλοί ήταν οι Έβραίοι. Άλλα και γιά τούς πολυάριθμους Γερμανούς στρατιωτικούς, τούς μή άνακατωμένους ύπηρεσιακά σέ δλα αύτά,

τό θέαμα πρέπει νά αποτέλεσε μιά συγκλονιστική άποκάλυψη. 'Ακόμη και συμμαθήτες μας φόρεσαν στό σχολείο τό άστρο, γιά νά μή χάσουν τά μαθήματα. 'Εκ τών ύστερων βρίσκει κανείς τό θέαμα φοβερό, έμεις δημως τούς πειράζαμε, πού νά νιώσουμε — παιδιά. Θυμάμαι μάλιστα ένα συγκεκριμένο περιστατικό μέ κάποιον πού ήρθε μέ τό άστρο. Μουδιασμένο τό παιδί, έμεις τό περιτριγυρίσαμε, κοιτάζοντας με άδιαφορία καί περιέργεια, τόσο μόνο, άλλα κάτι αλλοι κόψανε με χαρτιά ένα σταυρό, έβαλαν άπό τά πεύκα τής αύλης ρεσίνι καί τού τόν κόλησαν στήν πλάτη. Καί τό παιδί, Μπεραχιάς τό δονομά του, πού θά ακούγε, βέβαια, καί τίς φοβερές διηγήσεις μέσα στό σπίτι του γιά τό τί μπορεῖ νά πάθεις, άντιδράσεις βίαια, πήγαινε μουδιασμένο, ψηλό καί άχαρο, σάν άγελάδα, μέ τό άστρο μπροστά καί τόν σταυρό πίσω...

"Υστερα τούς κολλοῦν σήματα στά μαγαζιά καί στά σπίτια. "Εξω άπό τήν πόρτα τους κολλοῦν χαρτιά, πού γράφουν στά γερμανικά ότι τό σπίτι είναι έβραϊκο καί ότι τό κατοικοῦν αύτοί καί αύτοί.

Τέλος, δημιουργοῦν τά προσωρινά γκέτο. Μεταφέρονται άρον - άρον καί στριμώχνονται οι 'Έβραϊοι μόνο σέ δρισμένες γειτονιές. Οι νεοφερμένοι, μέ τή φροντίδα τής Κοινότητας, τοποθετούνται σέ έπιταγμένα δωμάτια έβραϊκων πάλι κατοικιῶν. Ζοῦν πιά ο ένας πάνω στόν άλλο.

Οι Γερμανοί τότε προχωροῦν στό έπομενο βήμα. «Δέν μπορεῖτε νά βγαίνετε άπό τό γκέτο, μόνο έδω μέσα θά κινεῖσθε», τούς λένε. 'Επομένως δέν μποροῦσαν νά δουλέψουν, ούτε στά μαγαζιά τους νά πάνε, έναν αύτά βρίσκονταν έξω άπό τό γκέτο. Καί έτσι χάθηκαν τ' άστερια άπό τήν πόλη. Μόνο πού καί πού κυκλοφορεῖ κανένας 'Έβραϊος συνοδευόμενος άπό κάποιον νεαρό μέ πειριβραχιόνιο, κίτρινο, έννοείται. Είναι 'Έβραϊος καί ο νεαρός, μέλος τής πολιτοφυλακής πού είχε δημιουργηθεί, άπό νεαρούς πού ήλπιζαν πώς θά γλιτώσουν μέ τή συνεργασία. Στίς γωνιές τού γκέτο τοποθετούνται φρουροί, χωροφύλακες δικοί μας. 'Η φύλαξη είναι χαλαρή, άλλα οι 'Έβραϊοι δέν τολμοῦν νά βγούνε. Τούς άπειλούν μέ άμεση έκτελεση, μέ έκτελεση δῆλης τής οίκογενειάς τους. 'Ο ένας συγκρατεί τόν άλλον. 'Έμεις μπαινοβγαίνουμε δημοσίως, κανένας δέν μᾶς λέει τίποτε. Δέν πιστεύω νά φαινόταν τόσο πολύ η 'άρεια' καταγωγή μας. Μόνο έναν έφημεριδοπώλη θυμάμαι, πού μέσα στό άπαίσιο σούρουπο περιέτρεχε τίς χριστιανικές γειτονιές μέ τίς έφημερίδες κάτω άπό τή μασχάλη πού σκέπαζαν τό άστρο. 'Οταν δημως έσκυβε νά δώσει καμιά 'Απογευματινή', τό άστρο ξεπρόβαλλε.

Τίς έντελως τελευταίες μέρες τούς άπαγόρεψαν νά άπομακρύνονται άκόμα καί άπό τό σπίτι, μά αύτό ίσως οι 'Έβραϊοι νά τό δέχτηκαν μέ κάποια άνακουφίση, γιατί έβλεπαν τό νόημά του. 'Όπου νά 'ναι τούς έπαιρναν καί οι Γερμανοί, ώς συστηματικοί άνθρωποι πού ήταν, ήθελαν νά κάνουν καλή δουλειά, όχι τσαπατούσιλές. Νά τούς μαζέψουν δύλους καί κατά οίκογενειες. 'Όπως έλεγαν καί οι θυροκολλημένες καταστάσεις. Τέλος, ένα πρώτους πήγαν. Πάντως, οι 'Έβραϊοι ώς τήν τελευταία στιγμή πίστευαν ότι τούς πηγαίνουν στήν Κρακοβία γιά νέα καί ένιαία έγκατάσταση.

Τό βιβλίο λέει ότι τήν έποχή έκεινή σημειώθηκαν μερικές δραπετεύσεις στήν 'Αθήνα, όπου οι Ίταλοί προστάτευαν άνοιχτά σχεδόν τούς 'Έβραϊους. 'Εγιναν έπισης κρυψίματα σέ χριστιανικά σπίτια. Δέκα οίκογένειες, μέ

72 συνολικά άτομα, κρύφτηκαν καί σώθηκαν άλλοι. 'Ο άριθμός είναι έλάχιστος, άλλα αύτό δέν οφείλεται σέ άπροθυμία τών Έλλήνων. Συγκινητική ήταν ή βοήθεια πού πρόσφερε τό ιταλικό προξενείο Θεσσαλονίκης, μέ πλαστές βεβαιώσεις ήταλικής υπόκοστητας καί διαβατήρια. 'Εννοείται, βέβαια, ότι άπό τό μένος τών Γερμανών καί οι Ίταλοί κινδύνευαν. Μερικοί νέοι κατάφεραν νά φτάσουν στά βουνά καί σώθηκαν. Τό άνταρτικό δέν είχε πολυφουντώσει άκόμα έκει άπάνω. 'Υστερα ή Θεσσαλονίκη δέν συνδέεται μέ μεγάλες όροσειρές, πρέπει νά διαβείς πολύν κάμπο. Στόν κάμπο πιάνεσαι εύκολα. Μιά χλιαρή κίνηση ύπερ τών 'Έβραίων έγινε άπό τήν κατοχική κυβέρνηση τού Ράλλη, όποιος ήρθε στή Θεσσαλονίκη τότε μέ κάποιο πρόσχημα καί συναντήθηκε στή Μητρόπολη μέ τόν Γενναδίο καί τούς έκπροσώπους τών 'Έβραίων. Μιά άλλη κίνηση πολύ πιό θαρραλέα έγινε άπό τόν 'Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό καί πολλούς έπιφανεις πολίτες τής 'Αθήνας. 'Ολα αύτά δέν έσωσαν στό έλαχιστο τούς 'Έβραίους τής Σαλονίκης, φαίνεται δημως ότι συντέλεσαν στήν κάπως χαλαρότερη δίωχη τών 'Έβραίων τής 'Αθήνας, άπό τούς όποιους οι πιό πολλοί, παρά τό άτυχημα τής ήταλικής συνθηκολόγησης, σώθηκαν. 'Ο λαός τής Θεσσαλονίκης δέν μποροῦσε νά έκδηλωθεί μέ τέτοιες κινήσεις, άσφαλως θά πάθαινε πολλά. Οι έξουσίες είναι πάντοτε πολύ πιό βαριές έκει έπάνω, γιατί ή πόλη καί ή περιοχή είναι πανευρωπαϊκής σημασίας καί φουρουέται μέ αύστηρότητα. Καί οι μάζες έκει είναι πάντοτε πολύ πιό άδυναμες.

Στό μεταξύ έτοιμάζεται πυρετωδώς τό στρατόπεδο τού βαρώνου Χίρς, μιά φτωχοσυνοικία στόν Παλιό Σταθμό κοντά. Στήνονται πολυβολεία, προβολείς, σύρματα. Οι Γερμανοί λένε άνοιχτά πιά στούς 'Έβραίους ότι θά τούς μεταφέρουν στήν Κρακοβία. Γιά νά τούς πείσουν μάλιστα τούς άλλαζουν έλληνικά λεφτά μέ δήθεν έπιταγές γιά πολωνέζικα ζλότου. Κάθε οικογένεια δικαιούται 600 ζλότυ. 'Ενα χιλιάρικο άντιστοιχεί μέ 33 ζλότυ. Οι 'Έβραϊοι έτοιμάζουν ρούχα ζεστά καί γερά γιά νά άντιμετωπίσουν τό βαρύ κλίμα τής Κρακοβίας. 'Ο μεγάλος καημός τής μαντάμ Σιντώ, μάς κυρίας πού κατοικούσε στό σπίτι μας, ήταν πώς οι 'Έβραϊοι τής Κρακοβίας μιλούν άλλη γλώσσα, καί δέν θά μποροῦσαν νά συννεονθούν. Καί άκόμα οι νέοι τους παντρεύονται άσταμάτητα. 'Έκατο γάμοι τήν ήμέρα 'χωρίς πρόκα', σημειώνει χαρακτηριστικά τό βιβλίο. 'Άκόμα άντησούν, θαρρεῖς, άποδω καί άποκει, τά τραγούδια, τά γέλια καί τά παλαμάκια μέσα στή σιγή τού νυχτερινού γκέτο. Καί θά πρέπει νά θεωρούμε βέβαιο, ότι θά τηροῦσαν καί τά έθιμα γιά εύτεκνία καί μακροημέρευση.

'Άλλα στής 15 Μαρτίου τού '43 τό πρωί, οι Γερμανοί άρπάζουν τίς πρώτες τρεῖς χιλιάδες, τίς φορτώνουν σ' ένα τεράστιο τρένο έμπορικό, μέ πάνω άπό σαράντα βαγόνια, καί τούς έξαποστέλλουν. 'Ήταν οι 'Έβραϊοι ένός φτωχοσυνοικισμού, τής 'Αγίας Παρασκευής. 'Άπο τή μέρα έκεινη συχνά πυκνά συμβαίνει τό ίδιο. Μπλόκο στής γειτονιές τά έημερώματα, σύναξη τών 'Έβραίων στό δρόμο μέ τά μπογαλάκια τους, έκινημα τών δημάδων, ποδαρόδρομο έννοείται, γιά τό στρατόπεδο τού βαρώνου Χίρς, πού μόνο ο τίτλος εύγενείας τού έλειπε. 'Έκει δέν τούς μαντρώνουν άπλως ώσπου νά έτοιμάσουν τήν άποστολή, άλλα τούς έξαθλιώνουν συστηματικά, τούς ληστεύουν, τούς δέρνουν, τούς ποδοπατούν, μερικούς

τούς σκοτώνουν. 'Επιτρέπουν σέ συμμορίες προδοτών, έβραικών ἡ ἄλλων καθαρμάτων, νά βιάζουν, νά όργιάζουν εἰς βάρος τους, νά τούς έξευτελίζουν, καί γενικά τούς δίνουν ἔμπρακτα καί χοντρά νά καταλάβουν, πώς δέν τούς πηγαίνουν σέ καμιά Κρακοβία, δέν υπάρχει τέτοιος τόπος γι' αὐτούς, ἀλλά στήν έξοντωση, στήν τελική, ὅπως ζλεγαν, λύση. Θά πρέπει νά 'ταν ἀσύληπτα φοβερό, πολλοί 'Έβραιοί θά ἐβλεπαν ἀποκεῖ ἀκόμα καί τά σπίτια τους, δηλαδή ὅλο τό παρελθόν τους, ὅπου μπορεῖ νά είχαν περάσει μιά ζωή τσιγαρισμένη στό σουσαμόλαδο, ἀλλά σέ σύγκριση μ' αὐτή τήν ἐδῶ μεγάλης εύτυχίας.

Τό μπλόκο σέ μᾶς ἔγινε τόν 'Απρίλη, ό Μάρτης πέρασε μέσα στήν ἀγωνία τῆς ἀναμονῆς. Κάθε νύχτα, καθισμένοι οι μεγάλοι γύρω ἀπό τό τραπέζι τού σαλονιού σιγοψεύδειν μέχρι τά ημερώματα. "Ενα πρωινό ἄρχισαν νά ούρλιάζουν τά μεγάφωνα ἐνός μαύρου αὐτοκινήτου τῆς προπαγάνδας, ίδιαίτερα μισθοῦ, πού ἔκαμνε πάντα τήν ἐμφάνισή του σέ τέτοιες περιπτώσεις: «Ολοι οι 'Έβραιοί στίς πόρτες, ἔτοιμοι γιά ἀναχώρηση!». Φώναζε βάναυσα. Τρέξαμε κάτω, στό δεύτερο πάτωμα. Οι 'Έβραιοι ἐτοιμάζονταν μέσα σέ ἀπερίγραπτο πανικό. 'Εντούτοις ὅμως βρήκαν τό κουράγιο νά βράσουν ἐκείνη τή στιγμή αύγο καί νά ταΐσουν ἔνα μικρό ἀγόρι, 3 - 4 χρονῶν πού είχαν. Θά ἤταν κάτι πού τό είχαν σχεδιάσει. Καί μετά ἀγκαλιές, φιλιά, ὅρκοι καί δάκρυα. 'Αποκάτω τό μεγάφωνο ούρλιαζε καί ἀπειλούσε, δίνοντας ὀλοένα λιγότερα λεπτά προθεσμίας. Φεύγοντας δέν ἔκλεισαν τίς πόρτες, τίς ἀφορούσαν ὀρθάνοιχτες. Καί αὐτό θά τό είχαν συζητήσει. Καί πραγματικά, τό τί γιάμα, τό τί διαρπαγή ἐπακολούθησε, δέν λέγεται. Ποῦ βρέθηκε, ἀπό ποῦ ξεφύτρωσε ὅλο ἐκείνο τό γυφταριό, τά τάγματα ἐκείνα τῆς λιμασμένης ἀληταρίας; Οὔτε οι κοφτές κραυγές, οὔτε οι ἀραιοί πυροβολισμοί τῶν ἐλάχιστων Γερμανῶν σκοπῶν, πού θεωρούσαν τά ἐβραϊκά κατάλοιπα δική τους περιουσία, τούς ἀναχαίτιζαν. 'Ακόμα καί τίς πόρτες καί τά παραθυρόφυλλα τοῦ φωταγωγοῦ ἐβγαλαν καί πήραν. •

'Από τούς 'Έβραιούς τοῦ σπιτιοῦ μας κανένας δέν γύρισε καί ἤταν καμιά δεκαριά. 'Αλλά καί ἀπό τή γειτονιά γύρισαν μετά τόν πόλεμο ἐλάχιστοι, ίδιως οι πολύ νέοι καί γεροδεμένοι. Δύο ἀδέρφια παλαιστές, πού κρατοῦσαν μαγαζί, καφεκοπτήριο, κάτω ἀπό τό σπίτι μας γύρισαν, δι πατέρας τους, ὁ γέρο - 'Αζούς, ὅχι. 'Απέναντι μας, στό τρίτο πάτωμα, ἤταν μιά νιόπαντρη λεχώνα, μόλις είχε γεννήσει. 'Επειδή περίμεναν ἀπό στιγμή σέ στιγμή τό κακό, είχαν κρεμάσει ἔνα σκοινί, πού κατέβαινε ἀπό τό μπαλκόνι τους ὡς τήν τέντα τοῦ ἐπιπλάδικου πού βρισκόταν ἀποκάτω. "Οταν ὁ ἐπιπλάς ἐβλεπε κάτι τό ἀσυνήθιστο, τραβούσε μέ τρόπο τό σκοινί, πού πρέπει νά συνδέοταν μέ κάποιο κουδούνι. Περιττό νά πούμε δτί ὅλα αὐτά ὑπῆρχαν τελείως μάταια. 'Η λεχώνα μέ τό νεογέννητο στήν ἀγκαλιά στήθηκε μαζί μέ τούς ἀλλους στή φάλαγγα. Καί ὑπέστη, φυσικά, τά πάντα. Τό ίδιο καί οι γέροι, καί οι ὑπέργηροι, καί οι ἄρρωστοι καί οι ἀνήμποροι, καί οι παράλυτοι καί οι ἐτοιμοθάνατοι. Κουβαλήθηκαν ὅλοι ὡς ἐκεῖ πού ἀντεξαν. Τό πολύ - πολύ ἐπέτρεψαν νά τούς πηγαίνουν μέ φορεία στό τέλος τῆς ζωσμένης ἀπό πάνοπλους φαντάρους φάλαγγας. Διύτρεις μέρες μετά, ἀφότου είχαν πάρει ἀπό μᾶς τούς 'Έβραιούς, καί είχαν περάσει ἀμέτρητες φάλαγγες ἀπό τήν 'Εγνατία, περπατώντας τό ἀπόγευμα στήν πλατεία Διοικητηρίου

είδα ἀπό κοντά μιά ἀκόμα φάλαγγα νά κατευθύνεται ζωσμένη πρός τό Σταθμό. Δέν ξέρω γιατί τό θέαμα αὐτό μέ στεναχώρεσε περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλο παρόμοιο. "Εδεις ὁ ἥλιος ἐκείνη τήν ὥρα κατακόκκινος, βάφοντας ὅλη αὐτή τή σιωπή καί βιαστική κουστωδία, πού ἔμοιαζε πάρα πολύ μέ ἀργοπορημένη κηδεία πού τρέχει νά προφτάσει πρίν βραδιάσει.

Ούαί δέ ταῖς ἐν γαστρί ἔχούσαις καί ταῖς θηλαζούσαις ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις. Προσεύχεσθε δέ ἵνα μή γένηται ή φυγή ύμῶν χειμῶνος μηδὲ Σαββάτω, ἔσται γάρ τότε θλίψις μεγάλη, οἵα ού γέγονεν ἀπ' ἀρχῆς κόσμου ἐώς τοῦ νῦν οὐδὲ ού μή γένηται...

Λίγες μέρες ἀργότερα, ἀργά μιά νύχτα, ἀκούσαμε λιγμούς στήν κουζίνα. Εἶχε γυρίσει ὁ πατέρας μου ἀπό ταξίδι, ὅπου τόν είχαμε γιά μέρες χαμένον, καί ούτε ἔραμε πού βρίσκεται, καθώς τότε σύνορα στά Βαλκανία δέν υπῆρχαν καί οι μηχανοδηγοί ἀνέβαζαν τά τραίνα μέχρι τό Βελιγράδι, ἀν δέν είχε βρεθεῖ ἄλλο προσωπικό. 'Ηταν ιουτζουρωμένος καί κατάκοπος, ἀλλά προπάντων στεναχωρεμένος. Ζητούσε νά δεῖ τόν μικρό μου ἀδερφό, πού ήταν τότε τριών τεσσάρων χρονῶν. Ξυπνήσαμε τόν μικρό καί τόν φέραμε στήν κουζίνα. Εἶχε ὀδηγήσει ξαφνικά ἔνα τραίνο μέ 'Έβραιούς μέχρι πάνω στή Σερβία καί είχαν δεῖ φοβερά πράγματα τά μάτια του. Οι 'Έβραιοί είχαν κιόλας ἀρχίσει νά πεθαίνουν. Οι Γερμανοί σταμάτησαν τό τραίνο σέ μια ἐρημιά, είχαν τό σχέδιό τους. 'Από μέσα οι 'Έβραιοί φωνάζαν καί κλωτσούσαν τά ζύλινα τειχώματα. Πατικωμένοι καθώς ἤταν δέν μπορούσαν νά πάρουν ἀνάσα, ἐξάλλου δέν είχαν νερό. Οι Γερμανοί μέ τό πιστόλι στό χέρι ἀρχίσαν τόν ἀνοίγουν τά βαγόνια, ὅχι ὅμως γιά καλό τών 'Έβραιών, ἀλλά γιά νά τούς ξαφρίσουν ἀπό τά κρυμμένα κοσμήματα, ρολόγια καί λίρες. Ταιρίδες ἀκούγονταν. 'Από ἔνα βαγόνι ἐβγαλαν ἔνα μικρό ἀγόρι πεθαμένο καί τό ἀπόθεσαν, χωρίς βέβαια νά τό θάψουν, στό αὐλάκι, δίπλα στής ράγες. "Εμοιαζε φαίνεται μέ τόν ἀδερφό μου. Οι στρατιώτες ἐβγαιναν μέ ἔχειλισμένες τίς φούχτες ἀπό ρολόγια καί κοσμήματα. Καθώς ὁ πατέρας μου ἐπιθεωρούσε ἀπό κάτω τή μηχανή, πέταξαν μιά φούχτα ρολόγια στόν Lokführ. 'Ηταν ὅλα τους σκάρτα, κανένας μας ποτέ δέν τά φόρεσε, μολονότι δέν είχαμε ἄλλα. Θαρρώ πώς κάπου βρίσκεται ἔνα καί μάλιστα γερό.

Τό βιβλίο, λέει ἀκόμα δτί συνολικά ἔγιναν 19 ἀποστολές 'Έβραιών ἀπό τή Βόρεια Έλλαδα. Σύμφωνα μέ τίς στατιστικές τῶν Σιδηροδρόμων, ἀπό τή Θεσσαλονίκη μόνο μεταφέρθηκαν 42.830 ψυχές. Χώρια οι 'Έβραιοί τῶν μικρῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας καί Θράκης — οι Βούλγαροι τούς παρέδωσαν — ἀλλες 3.000. 'Από αὐτούς τό μεγαλύτερο μέρος ρίχτηκε, ἔτσι μέ τά βαγόνια, στόν Δούναβη. Καί τό πρόβλημα λύθηκε. Τούς Σαλονικιούς τούς ἔκαψαν, κυρίως, στά κρεματόρια τοῦ Μπιρκενάου. Ποῦ βρίσκεται αὐτό τό Μπιρκενάου, ποιός ξέρει...

Μιλάει καί γιά ἄλλες πολλές παρόμοιες τραγωδίες τό βιβλίο, γιά ἄγριες ἀρτηγές 'Έβραιών σέ δηλη τή χώρα. Τά μαρτυρολόγια αύτά δέν διαφέρουν ούσιαστικά ἀπό τούτα πού ἔξιστορήσαμε. 'Ακόμα καί ἡ ἀπόλυτη φρίκη γίνεται μέ τήν ἐπανάληψη κάτι τό χωρίς πολύ ἐνδιαφέρον, ἰδίως γι' αὐτούς πού δέν τά είδαν ἡ δέν τά έζησαν τήν ἐποχή.

ΑΠΟ ΤΗΝ «ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ»

'Ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις...*

(ἀπόσπασμα)

Θά προσπαθήσω ώστε ή κατάθεσή μου αύτή για τόν διωγμό καὶ τήν ἔξοντωση τῶν Ἐβραίων τῆς Θεσσαλονίκης ἐπί γερμανικῆς κατοχῆς νά είναι ἔξερη — ἔξερη καὶ στεγνή — χωρίς ἴστορικές καὶ φιλολογικές ἐπεκτάσεις ἡ ἀμφιβολία ἀκούσματα. Και ὅλα αὐτά ἀπό σεβασμό πρός τό φριχτό μαρτύριό τους, πού μόνο τό πένθος καὶ τήν ἄκρα σοβαρότητα ἐμπνέει.

Δέν είναι, ἀλλωστε, πολλά, οὔτε ἰδαιτέρως συνταρακτικά αὐτά πού ἔχω νά πώ ἑγώ για τήν ὑπόθεση, γιατί ήμουν τότε μικρό παιδί — φτωχός καὶ περίκλειστος ἔφησος — μέ βάσανα καὶ προβλήματα, πού τόν κρατοῦσαν κιόλας σέ ἀπόσταση ἀπό τούς ἄλλους. Πάντως, οἱ Ἐβραῖοι στή Θεσσαλονίκη ἦταν τόσο πολλοί καὶ τόσο μπλεγμένοι μέ τή ζωή μας, ώστε ὅσο κλειστός καὶ ἄν την ἔσουν ἦταν δύνατο νά μήν ὑποπέσει στήν ἀντίληψη σου ή συμφόρα πού τούς είχε βρεῖ.

'Ἄλλα καὶ οἱ Ἐβραῖοι σά λαός ἦταν ἀνέκαθεν πολύ κλειστοί καὶ ἰδαιτέρα ἀποτραβηγμένοι ἀπό μᾶς, καὶ αὐτή τή στάση ἔξακολουθόσαν, δυστυχώς, νά την κρατοῦν καὶ ὅταν οἱ Γερμανοί ἀρχισαν νά τούς περισφίγγουν. Δέν ἔξερα ἀκριβώς τούς λόγους τῆς ἀπόστασης — ἀν καὶ τούς ὑπόθετω — ἀλλά νομίζω πώς ἦταν βαρύ σφάλμα τους αὐτό. Θά είχαν σωθεῖ καὶ ἄλλοι τους, πολύ περισσότεροι. 'Ο διωγμός, βέβαια, καὶ ἡ ἔξοντωση δέν ἐπρόκειτο νά ἀποτραπεῖ, ἀλλά θά σωζόνταν καὶ ἄλλοι, ἴδιως νέωτεροι. 'Υποθέτω πώς ἡ σατανικότητα καὶ ἡ ἀποφασιστική σκήρηστη τῶν διωκτῶν ἔκανε τούς Ἐβραίους νά προτιμήσουν σιωπηλά τήν ὁδό τού μαρτυρίου, πού τή φαντάζονταν, βέβαια, φρικτή μά μέ κάποιο λογικό τέρμα. Καὶ γελάστηκαν οι-κτρά.

Ἐνιαί ἀλήθεια δτί ὁ ἔλληνικός λαός είχε ἀπό πάντοτε μιά στάση ἀδιάφορης ἀνοχῆς ἀπέναντι τῶν Ἐβραίων. Οὔτε τούς ἀγαπούσε μά οὔτε καὶ τούς μισούσε. Τούς ψιλοκορύδιευς, βέβαια, πράγμα πού τό μαρτυροῦσαν καὶ τά διάφορα ἀνέκοτα καθώς καὶ οἱ χαρακτηρισμοί. 'Άλλα μίσος μέ κανέναν τρόπο δέν ἐτρεφε, ἐ-κτός φυσικά ἀπό μεμονωμένες περιπτώσεις προσωπικῶν διαφορῶν ἄγριων ἐμπορικῶν ἀνταγωνισμῶν καὶ ἀρπακτικῶν ἐνεργειῶν. 'Άλλα αὐτά συμβιαίουν, καὶ πολύ συχνά μαλιστα, καὶ μεταξύ τῶν ἀδρόμων τού διου λαοῦ. 'Υπήρχαν ἀκόμα καὶ κάποιες ὀργανωμένες ἀντισημιτικές ὅμαδες, πού ὅμως ἤταν τόσο ἀσθματες, ώστε δέν κατόρθωσαν νά παίξουν ὀλέθριο ρόλο οὔτε καὶ στή διάρκεια τής κατοχῆς.

Οἱ Ἐβραῖοι, πάλι, ἀνταπέδιδαν τήν ἀδιαφορία μέ ἀδιαφορία ἢ μέ ψευτικά χαμόγελα καὶ ψευτοπεριποιήσεις, καθώς καὶ διφορύμενες διπλωματικές φράσεις, πού ἐμειναν θρυλικές. Καὶ πιθανώς μέ ἀνέκοτα, πού ἀκόμα δέν ξεθάρρεψαν νά μάς τά πούνε.

Πάντως, ὅσο κι ἄν η Θεσσαλονίκη είχε παντοῦ Ἐβραίους, τό κάτω τημήμα της, αὐτό ἴδιως τό δυτικό, είχε τούς πιό πολλούς, είτε ὡς ὑπαλλήλους, είτε ὡς καταστημάταρχες, είτε καὶ ὡς οἰκογένειες. 'Ακριβώς σ' αὐτό τό τημήμα τούς γνώρισα καλύτερα καὶ μέσα σ' αὐτό τούς θυμάμαι.

'Από τό 1941 κατοικούσαμε στό ψηλότερο πάτωμα ἐνός σπιτιού τής ὁδού 'Ιουστινιανοῦ, πού είχε στήν ἀρχή τόν ἀριθμό 8 καὶ μετά 14. 'Η ὁδός 'Ιουστινιανοῦ στή Θεσσαλονίκη είναι αὐτή πού ἀρχίζει ἀπέναντι ἀπό τήν 'Αχειροποίητο καὶ διακοπτόμενη ἀπό την πλατεία Δικαστηρίου, φτάνει μέχρι τό λεγόμενο «Καραβάν - σαράρι». 'Ἐμεις κατοικούσαμε στό τημήμα τής 'Ιουστινιανοῦ, πού ὄριζεται καθέτως ἀπό τή Χαλκέων καὶ τή Βενιζέλου. 'Η περιοχή αὐτή, ὅπως διαβάζω τώρα στά βιβλία, ὄνομαζόταν «Παλαιά Ὁθραϊκή», πράγμα πού πιθανώς σημαίνει δτί ἔκει κατοικούσαν παλαιοί Ἐβραῖοι ἡ βρισκόταν ἡ παλαιότερη συνοικία τῶν Ἐβραίων.

Καὶ τό 1941 κατοικούσαν στήν «Παλαιά Ὁθραϊκή» πολλοί Ἐβραῖοι — παλαιοί ἡ δχι δέν ἔξερα — πού ἀποτελοῦσαν τουλάχιστο τό ἔνα τρίτο τῶν κατοίκων τής γειτονίας. Δέν φαίνονταν

πολύ φτωχοί, ἀλλά οὔτε καὶ πλούσιοι. Καταστηματάρχες πρέπει νά ἦταν οἱ περισσότεροι, μικρών καὶ μεσαίων καταστημάτων. Ζουάν, ὅπως είπαμε, πολύ περιορισμένοι μέσα στά σπίτια τους, πολύ ἀφοσιωμένοι στήσια οἰκογένειές τους καὶ ἀπέφευγαν νά ἔχουν μαζί μας σχέσεις.

Στό δικό μας σπίτι, τής ὁδού 'Ιουστινιανοῦ 14, κατοικούσαν δύο οἰκογένειες Ἐβραίων στό δεύτερο πάτωμα, πού τό κρατοῦσαν ἀπό κοινού. 'Ηταν δύο ζευγάρια καὶ είχαν τρία παιδιά. 'Ενα κοκκινομάλλικο κορίτσι δεκατέσσερα - δεκαπέντε χρονών, ένα ἀγόρι δεκαεφτά μέ δεκαοχτώ καὶ ἔνα μικρό ἀγόρι τρία - τέσσερα χρονών, πού τό ἐλεγαν "Ivo". Τά δύο μεγάλα παιδιά πήγαιναν, βέβαια, στό σχολεῖο, ἀλλά μάλλον στό γαλλικό. Δέν θυμάμαι ὄντα μάρτυρας ἀλλα, παρά μόνο ἔνα ἐπίθετο. 'Ο ἔνας τους ἐλέγει «Σιντώ». «Μαντάμ Σιντώ» λέγαμε τή μιά κυρία, ἡ οπία συχνά στήσια σκάλες μιλούσε στά γαλλικά μέ τήν ἐπίσης γαλλομαθή νοικοκυρά μας, 'Ασημώ Κορμπάνογλου, ἀπό τά μέρη τής 'Ανατολικής Ρωμυλίας. Πάντως, μέ τής δυσκολίες πού είχαμε δόλοι μας καὶ μέ τής φιοβέρες δυσκολίες πού ἀντιμετώπιζαν οἱ Ἐβραῖοι, δέν είχαμε παρά ἐλάχιστα γνωρίστει. 'Άλλωστε, ἑγώ ή μουσ μικρό παιδί καὶ δέν μποροῦσα νά ἀναπτύξω μόνο μου σχέσεις. Μιά φορά πήγα μαζί μέ τόν κύριο Σιντώ γιά κάποια δουλειά στό μαγαζί του, πού βρισκόταν πίσω ἀπό τήν ἀγορά Μοδιάνο, στήν Κομνηνών. Δέν ἔξερα τί μαγαζί ἤταν, γιατί, ὅπως ὅλα τά μαγαζά τής ἐποχῆς δέν είχε ἐμπορεύματα.

Κάτω ἀπό τό σπίτι τής 'Ιουστινιανοῦ ὑπῆρχαν δύο μαγαζία. Τό ἔνα φουρνός καὶ τό ἀλλό καφεκοπτήριο. Τό καφεκοπτήριο τό είχε δέ 'Ἐβραίος 'Αζούς. Τό μαγαζί, πού δέν πουλούσε, βέβαια, τότε, καφέ ἀληθινό, ἀλλά ἀπό ρεβύθι, κριθάρι ἡ σιτάρι, τό γύριζε ὁ πατέρας μέ τά δύο του πολικάρια. 'Ηταν ὡραῖο ἀνθρωποί αὐτοί, μέ ὡραῖα σωματική διάπλαση καὶ κάτι μεγάλα ἐκφραστικά μάτια σάν 'Αρμένηδες. Οί δύο νεαροί, μάλιστα, ἤταν παλαιστές ἡ πυγμάχοι καὶ αὐτό φαινόταν ἀμέσως στό κφιάσιό τους. Δέν ἔξερα πού κατοικούσαν οἱ 'Αζούς, ἀλλά τό περισσότερο χρόνο βρίσκονταν στό μαγαζί ἡ στό πεζοδρόμιο, ἔξαν ἀπό τό μαγαζί τους. 'Άλλωστε, καὶ οἱ ἄλλοι μαγαζάτορες συνήθως προζοδόριο βρίσκονταν, καθώς καὶ τό τημήμα αὐτό τής 'Ιουστινιανοῦ είχε — καὶ ἔχει — πολλά καταστήματα ἐπίπλων, πού τά ἐβγαζαν ἀπό τό πρωί στό πεζοδρόμιο. 'Επιπλα, παρ' ὅλη τήν πείνα, πουλιόντουσαν καὶ τότε. Τά ἀγόραζαν, κυρίως, οἱ μαυραγορίτες, οἱ Γερμανοί καὶ οἱ χωρικοί. Πολλά ἀπό τά μαγαζά αὐτά ἀνήκαν σέ 'Ἐβραίους.

Στά δάλλα σπίτια, ίδιως στήν ὁδό Σιατίστης, κατοικούσαν πολύ περισσότεροι Ἐβραῖοι, καὶ αὐτό φάνηκε, ὅταν μετά τό μάζεμά τους, τά σπίτια αὐτά ἐρήμωσαν. Καὶ θαρρώ πώς ἐμειναν καὶ χωρίς νοικουράσιους, καθώς οἱ ιδιοκτήτες τους ἔλαβαν τήν ἄγουστα πρός τά στρατόπεδα.

Τό τημήμα τής 'Ιουστινιανοῦ ἀπό τή Χαλκέων ώς τή Βενιζέλου σχηματίζει, μαζί μέ τήν κάθετο σ' αὐτό ὁδό Σιατίστης, ἔνα Ταῦ, πού ἔά φουριόσεις τής τρεις ἔξδους του — Χαλκέων, Βενιζέλου καὶ Σιατίστης — ἐλέγχεις ὅλη τή γειτονία. Αὐτό ἀκριβώς ἔκαναν καὶ οι Γερμανοί. 'Οταν ἤρθε τό φριχτό πλήρωμα του χρόνου, τήν ἀνοιξη τοῦ 1943, καὶ ἀποφάσισαν νά κινήσουν τόν διωγμό, πού μέ τόση ἐπιμέλεια είχαν ὅλο αὐτό τό διάστημα προετοιμάσει, ἔνα ἀπό τά προσωρινά γκέτο πού δημιούργησαν ἦταν καὶ αὐτό τό Ταῦ τών ὁδῶν 'Ιουστινιανοῦ καὶ Σιατίστης.

Είναι γνωστή, ἡ μάλλον ἀρκετά γνωστή, ἡ διαδικασία πού τηρήθηκε γιά νά ἐπιτευχθεῖ, χωρίς ιδαιτέρη ἀναταραχή, τό μάντρωμα τόσων χιλιάδων ἀνθρώπων. 'Ακόμα καὶ τά ἐγκληματα πού γίνονται μέ πλήρη ἀνεοσή ἀπό πάνοπλους εἰς βάρος ἀπόπλων, ἀκόμα καὶ αὐτά ἔχουν τής δυσκολίες τους. Καὶ ἄμα είσαι σχολαστικός καὶ μανιακός μέ τήν τάξη, τότε ἡ ἀκαταστασία μπορεῖ νά σέ ἀρρωστήσει. 'Ετσι καὶ ἐδώ ὑπῆρχαν προβλήματα γιά τήν τρομοκράτηση, προβλήματα γιά τήν περιφρόνηση, προ-

βλήματα γιά τόν ἔξευτελισμό, τήν ἀπογραφή, τό σημάδεμα, τήν καταλήστευση τών περιουσιών, τό μάντρωμα, τήν μεταφορά στό σταθμό, τήν παραμονή κοντά στό σταθμό, ὡςπου νά ἐτοιμασθεὶ τρένο, τή μεταφορά μέτ τά τρένα, τήν τελική καταλήστευση καθ' ὅδον, τή διαλογή, τήν κάποια χρησιμοποίηση, τήν ἄμεση ἔξοντωση τών ἀδύναμων, τήν ἔξοντωση τελικά ὥλων. Αύτά ἐ- πρεπε νά λυθοῦν, ἥθελαν δουλειά, σχέδια. Καί λύθηκαν, πράγματι, κατά ιδανικό τρόπο.

Πρώτα - πρώτα τόν πρώτων καιρού τῆς κατοχῆς ἔμφανίσθηκαν σό ὄρισμένα μαγαζιά, καί μάλιστα τῆς Τσιμισκῆ, κάτι τυπωμένα χαρτόνια, πού ἔγραφαν: «Οἱ Ἐβραῖοι εἰναὶ ἀνεπιθυμητοί». Τά χαρτόνια αὐτά τά ἔβαζαν στό τζάμι τῆς βιτρίνας καί τῆς εισόδου. Στήν ἀρχή αὐτοῦ μᾶς ἔκανε ἐντύπωση, ἀσχημή ἐντύπωση, ἀλλά γρήγορα τό συνηθίσαμε, καθώς είχαμε κάθε μέρα καί νέα βάσανα. Στό κάτω - κάτω ἐμεῖς δέν είμασταν Ἐβραῖοι.

«Υστέρα μάθαμε πώς στήν πλατείᾳ Ἐλευθερίας - τί ειρωνική σύμπτωση! - οἱ Ἐβραῖοι ἔπιασθαν ἀπό τούς Γερμανούς μεγάλη νίλα κάποιο πρωΐν. Αύτά ὅλα τά μαθαίναμε ἀπό τόν κόσμο. Οἱ Ἐβραῖοι τούς σπιτιού μας δέν ἔβγαζαν ἄχνα: ἔκεινος ὅμως ὁ κύριος Σιντώ είχε μείνει πετσί καί κόκκαλο.

Κάποιο χειμωνιάτικο πρωί ἀντικρύσαμε ἔαφνικά ὄρισμένους νά κυκλοφοροῦν στούς δρόμους μ' ἔνα μεγάλο πάνινό ἀστέρι στό μέρος τῆς καρδιᾶς. Ἡταν οἱ Ἐβραῖοι πού είχαν πάρει διαταγή νά τό φοροῦν καί στήν παραμικρή τους μετακίνηση, ἀλλιῶς κινδύνευαν. Καί αὐτό τότε δέν σήμαινε τίποτε ἀλλο ἀπό θάνατο. Οἱ Ἐβραῖοι τούς σπιτιού μας καί πάλι δέν ἔβγαζαν ἄχνα. Νόμιζαν ίσως πώς μέ τήν ἄκρα ὑπομονή καί ταπείνωση θά κατέρθωναν νά κάμψουν τόν παράφρονα διώκτη τους.

Ἡ Θεσσαλονίκη γιά ἀρκετές ἡμέρες, ὅχι περισσότερες ἀπό μήνα, είχε πλημμυρίσει ἀπό κίτρινα κινούμενα ἀστρα. Πραγματικά ἡταν πολύ καλομελετημένο τό σημάδι. Διακρινόταν ἀπό πολύ μακριά. Ὁ συμμαθητής μας - στό Γ' Γυμνάσιο Ἀρρένων - Μπεραχιᾶς ἦρθε στό σχολείο φορώντας τό ἀστρο του. Τά παιδιά, πού δέν καταλάβαιναν ἀπό τέτοια, είδαν τό πράγμα ἀπό τήν εὐθυμη πλευρά καί ἀρχισαν νά τόν πειράζουν. Ἡταν, ἀλλωστε, τά περισσότερα παιδιά τών πάνω συνοικιών τῆς Θεσσαλονίκης, ὃπου είχε ἐλάχιστους Ἐβραίους, καί ἡταν ἀσύνθιστα στή θέα τού ἀστρου. Ἐκτός αὐτοῦ ἡταν παιδιά τής ἐργατιᾶς, τῆς φτωχολογιᾶς, κακομαθημένα, πεινασμένα, ἀρπακτικά, σκληρά παιδιά, μέ πολλή ζήλεια μέσα τους πρός τήν οἰκονομική ἀνεστ. Ἀκόμη καί μένα μέτ τυραννούσαν, γιατί ήμουν πιό συμμαζεύμενος ἀπό αὐτούς. Κάποια στιγμή, θυμάμε, ἔνας τους ἔκανε ἔνα χάρτινο σταυρό, πήρε ρετσίνα ἀπό τά πεύκα τῆς αὐλῆς καί κόλλησε τόν σταυρό στή ράχη τού Μπεραχιᾶς, στό παλτό του. Ο καημένος ὁ Μπεραχιᾶς, πού είχε κάτι τό μή παιδικό ἀπάνω του, περπατούσε ἀργά μέτ τό ἀστρο μπροστά καί τό σταυρό στήν πλάτη. Ἀλλά δέν μπορώ νά πώ ὅτι γινόταν καμιά καζούρα γύρω του. Ἡταν ἔνα κακόγουστο ἀστεῖο, πού είναι ζήτημα ἀν ὄδιος τό κατάλαβε. Σέ λίγες μέρες ἔπαιψε νά ἔρχεται σχολείο. Ἡταν ἔνα παιδί ψηλό, σιωπηλό, ἀργοκίνητο καί πάρα πολύ ἥσυχο.

«Ημουν ίσως ὁ μόνος ἀπό τούς συμμαθητές μου, πού κατοκύνσα μέσα σέ τόσους Ἐβραίους. Πήγαινα σ' αὐτό τό σχολείο γιατί ὅταν τό είχα ἀρχίσει καθόμασταν στήν περιφέρειά του. «Οταν μετακόμισαν, βρέθηκαν στήν περιφέρειά τού Δ' Ἀρρένων, μά ἔγω ἐξακολούθησα νά πηγαίνων στό Γ'. Καθώς, λοιπόν, δέν είχαμε Ἐβραίους, οἱ συμμαθηταί μου δέν ἐνδιφέρονταν γιά τά παθήματά τους, γι' αὐτό καί ἔγω δέν μιλούσα καθόλου γιά δσα ἔβλεπαν καί ἀκούγαντα στή γειτονιά μου. Ακολουθούσα ἀσύνασθητα τήν τακτή σιωπής τών Ἐβραίων ἀπέναντι σέ τριτούς. Τό διό ἔκαμαν καί στά συσσίτια τών κατηχητικῶν σχολείων, ὃπου ἐτρωγα κάθε μεσημέρι. Δέν γινόταν λόγος καί δέν μιλούσα. Καί δέν νομίζω πώς ἡταν ἀπό φόβο. Δέν είχαμε συνα- σθηση τού κινδύνου.

«Ἐτσι δέν είπα τίποτε, ὅταν κάποια μέρα είδα στήν πόρτα τού διαμερίσματος τών Ἐβραίων κολλημένο ἀπέξω ἔνα χαρτί, πού ἔγραφε τά ὄνδηματα αὐτῶν πού κατοικούσαν μέσα. Τά ὄνδηματα ἡταν πολύ περισσότερα ἀπό σσα ξέραμε καί ἔτσι μάθαμε πώς μέσα στό διαμέρισμα είχαν ἐγκατασταθεὶ - ἥθελα τους βέβαια - καί ἀλλες οικογένειες Ἐβραίων, ἀπό ἀλλες γειτονιές, μή ἐ-

βραίκες, ὅπου ἡταν δύσκολο νά φρουροῦνται.

Η γειτονιά μας, λοιπόν, τό Ταῦ αὐτό πού περιέγραψα πρωτότερα, γινόταν γκέτο ἔβραικό. Ταυτόχρονα, στίς ἔξοδους τοῦ Ταῦ - Χαλκέων, Βενιζέλου καί Φιλίππου - ἔκαναν τήν ἐμφάνισή τους σκοποί χωροφύλακες - δικοί μας χωροφύλακες - πού φρουροῦσαν μέρα καί νύχτα. Αὐτό σήμαινε ὅτι οἱ Ἐβραῖοι καί μέτ τό ἀστρο ἀκόμα δέν μποροῦσαν νά κυκλοφοροῦν στήν πόλη, παρά μόνο στό γκέτο τους. Καί αὐτό, βέβαια, ὄρισμένες ὠρές. Τώρα, φαντάζομαι ὅτι θά είχαν δημιουργηθεὶ καί πολλά ἄλλα τέτοια γκέτο. «Ἐτσι, οἱ Ἐβραῖοι, ὅπου βρέθηκαν, βρέθηκαν. Δέν μποροῦσαν πιά νά πάνε οὔτε στά μαγαζιά τους, οὔτε στούς συγγενείς τους, ἀν αὐτοὶ ἐμεναν σέ ἀλλο γκέτο, οὔτε στά ψώνια τους. Ἐπαφαν σχέδον νά κυκλοφοροῦν.

Κλεισμένοι στά σπίτια τους, καρτεροῦσαν. Στούς δρόμους τοῦ γκέτο, ἔκτός ἀπό μᾶς, κυκλοφοροῦσαν, καί μάλιστα μέ ζωρτητη, ὄρισμένοι νεαροί Ἐβραῖοι, μέ ένα κίτρινο πειριβαλόνιο στό μπρατσό. Ἡταν, φαίνεται, ἔνα είδος πολιτοφύλακες, πού τούς είχε ὄρισε νά κοινότητα, ίσως καί οι Γερμανοί. Τούς μισούσαμε πάντως, χωρίς νά ἔρουμε ἀκριβῶς τό λόγο. Ἡ κινητήτητα καί ἡ αὐτοπεοίθησή τους τούς ἔκαμνες ὑποποτούς στά μάτια μας. Καί μάλλον είχαμε δίκιο, γιατί μερικοί ἀπό αὐτούς ἔκαναν τήν ἐμφάνισή τους στή γειτονιά καί μετά τό μάζεμα τών Ἐβραίων, ἔχοντας πάντα τό ἴδιο ύφος. «Υστέρα δέν ξαναφάνηκαν.

Οἱ ύπόλοιποι έμειναν μπανονιβγαίναμε στό μεταξύ ἐλεύθερα ἀπό τό γκέτο. Ἐγώ πήγαινα κανονικά στό σχολείο καί οι δικοί μου στίς διάφορες δουλειές. Ούδετις μᾶς ἐμπόδισε, οὔτε μᾶς ζήτησε ποτέ ταυτότητα. Καί μήτως είχαμε ταυτότητα; Γι' αὐτό πιστεύω πάντοτε, πώς ἀκόμα καί τήν ύστατη ἐκείνη στιγμή ἡταν ἀρκετά εύκολη ἡ διαφυγή πολλών Ἐβραίων. Βέβαια, ὑπῆρχε καὶ έκεινες οἱ καταστάσεις στήν πόρτα. Ἀλίμονο τους ἀν δέν βρίσκονταν σαστοί σέ μάτι καταμέτρηση.

Στό σπίτι μου σιγοκουβέντιαζαν ὅτι θά τούς πάρουν, θά τούς «σηκώδουν» ὃπου νά 'ναι, οι Γερμανοί τους Ἐβραίους. Τούς λυπόμασταν, βέβαια, πάρα πολύ, ἀλλά δέν βάζαμε μέ τό νού μας τό κακό πού σέ λιγό ζηγνε. Οὔτε καί οἱ Ἐβραῖοι - αὐτοὶ τού σπιτιού μας, τουλάχιστο - ἔβαζαν τέτοια συμφορά μέ τό νού τους. Ἡ μαντάμ Σιντώ παραπονιόταν στή μητέρα μου, ὅτι ἔκει στήν Κρακοβία, ὃπου θα τούς πάνε, κάνει πολύ κρύο καί οι ἔκει Εβραίοι μιλούν ἀλλή γλώσσα. «Ἐτσι δέν θά μποροῦν νά συνεννοθοῦν. Ἐμένα μέ κυνηγούσες ἡ μαντάμ Σιντώ γιά νά μού δώσει μά μεγάλη πήλινη θερμάστρα, πού τήν είχαν σέ κάποια ἀποθήκη. Ἡ ἀποθήκη βρισκόταν ἔξω ἀπό τό γκέτο. «Ἡθελε ἀπλώς νά συνοδεύσω τόν χαμάλη, πού θα τόν πλήρωνε αὐτή. Ἐγώ μέ διάφορες δικαιολογίες ἀρνήθηκα, χωρίς νά ξέρω τό γιατί. Λυπόμασταν νά παίρνουμε πράγματα ἀπό τούς καταδικασμένους ἀνθρώπους.

Κατά βάθος ὑποψιαζόμασταν ὅτι κάτι τό πολύ σοβαρό συμβαίνει, κάτι τό ἀνέπιπτο. Καί οἱ Ἐβραῖοι, βέβαια, ἀνησυχοῦσαν πολύ περισσότερο ἀπό διό, τι δεξειχναν. Τίς νύχτες ἀκούγαμε πνιχτές ψαλμωδίες, προερχόμενες ἀπό τό σκοτεινό διαμέρισμά τους. Καθόντουσαν ὅλοι στό σαλόνι, μέσ στά σκοτεινά, καί σιγοψέλναν. Κάποιες βραδιές, ἀπό τά γύρω σπίτια καί ίδιως ἀπό τήν δόδο Κλεισούρας, πού επεφτε πίσω μας καί είχε πολλούς Ἐβραίους, ἀκούσαμε ἀργά τή νύχτα γέλια, τραγούδια καί παλαμάκια. Παραδενευτήκαμε πάρα πολύ. Ποιοί ἡταν αὐτοί πού γλεντούσαν; Τήν ἀλλή μέρα μάθαμε. Παντρεύονταν οἱ Ἐβραῖοι ἀράδα. Ταχτοποιούσαν ἐκκρεμότητες, ἀποβλέποντας ἀσφαλῶς σέ μά διαφορετική μεταχείριση, ἐφόσον θά ἡταν παντρεμένοι. Δέν μποροῦσαν νά φανταστούν τή σκληρότητα τού διώκτη τους, τά σχέδιά του...

«Ἀπέναντί μας, στήν ἀριστερή γωνία 'Ιουστινιανοῦ καί Σιατίστης, ἐμενες ἔνδ ἀντρόγυνο, πού ἡ γυναίκα μόλις είχε γεννήσει. «Ἡταν ἀνθρώποι συμπαθεῖς καί μάλλον εύκαταστοι. Αύτοι ἔκαναν τό ἔξης: Κατέβασαν ἔνα σχοινάκι ἀπό τό μπαλκόνι τους ὡς κάτω στό κρεβατάδικο. «Ἐκεῖ ἀνάμεσα στής τέντες καί τούς σπάγγους τό σχοινάκι δέν διακρινόταν. «Ὀταν ὁ κρεβατάς δύλεπε κάποια ὑποπτη κίνηση τραβοῦσε τό σχοινάκι. Προφανῶς

τό σχοινί συνδέοταν με κουδούνι νή καμπανάκι. Πρέπει νά λάβαιναν κάποια μέτρα έπάνω, στό σπίτι τής λεχώνας, όταν χτυπούσε τό καμπανάκι. Ήταν τό μόνο μέτρο δίμυνας, πού ύπεπεσε στήν άντιληψή του, **έν ταῖς ήμέραις ἐκεῖναις**. Άλλά τί νά κανει νέα κουδούνια, μπροστά στήν καλοστημένη γερμανική μηχανή τού όλεθρου; Σε λίγες μέρες καί ή λεχώνα καί τό μωρό, καί οι νιόπαντροι, καί όλος ό κόσμος, ξεριζώθηκαν σγρια καί τράβηξαν τό δρόμο τού μαρτυρίου. Δέν πιστεύων νά ἄντεξαν πολύ.

Βρισκόμαστε πιά στήν ἄνοιξη τού 1943. Ή κατάσταση στά πολεμικά μέτωπα ἔχει άλλαξει καί μάλιστα εἰς βάρος τοῦ "Άξονα". Ακρες μέσες, μαθαίνουμε τά νεώτερα καί στηλωνόμαστε. Άλλα καί ή ἐσωτερική κατάσταση ἔχει κάπως άλλαξει. Ή Έλλαδα δέν είναι ή παραλυμένη ἐκείνη χώρα τού 1941, τήν επαύριο τής ήττας. "Έχει φουντώσει ή άντισταση στά βουνά, άλλα καί μέσα στίς πόλεις. Βέβαια, η Θεσσαλονίκη δέν ἔχει πολύ κοντά της «δύσκολα» βουνά — δύσκολα γιά τούς δώκτες. Καί αύτοί ήταν άκομα μάτυρια γιά τούς 'Εβραιούς της. Θά έφευγαν πρός αύτά μερικοί. Άπο παντού δηλαδή μαυρίλα. Ιδιαίτερα άτυχοι οι 'Εβραιοί τής Θεσσαλονίκης. Άφού τράβηξαν τίς μπόρες καί τίς μεγάλες πείνες καί τίς άλαζονίες τού φαντασμένου κατακτητή, χάθηκαν άπαντα στήν ώρα πού τά πράγματα γιά δλους τούς άλλους — γιά δλους τούς άλλους εμάς — είχαν πάρει νά καλυτερεύουν. Τώρα πιά άκομα καί ή άγορά ἔχει τρόφιμα. Πανάκριβα, βέβαια, άλλο έχει. Δέν πεθαίνεις εύκολα άπο τήν πείνα τώρα. Πεθαίνεις άπο άλλα πράγματα: άπο πυροβολισμούς, τουφεκισμούς, ἐγκλεισμούς καί στρατόπεδα, άρρωστιες, άλλα άχη άπο άμεση καί ώμη πείνα. Ή ζωή τώρα είναι μαυρόσαπρη, όχι γκριζαρισμένη πέρα ώς πέρα. Αύτα γιά μᾶς, ένων γιά τούς 'Εβραιούς τά πάντα μαύρα κι αραχλα. Μόνο τό χειρότερο περιμένουν.

"Ωσπου κάποιο έμερωμα τού 'Απριλίου ξέσπασε τό μέγα κακό. "Ένα μεγάθημα ουρλιάζει άπαντα στό δρόμο. "Ολοι οι 'Εβραιοί στίς πόρτες. "Ετοιμοι γιά άναχώρηση! Είναι τό αύτοκίνητο τής προπαγάνδας, ένα μαύρο «'Οπελ». Λαρυγγώδεις φωνές, τηνώδη προστάγματα γερμανικά. Είμαστε μπλοκαρισμένοι άπο τά "Εε - Εες.

Ντυνόμαστε όπως - όπως καί κατεβαίνουμε άπο τό πέμπτο πάτωμα στό δεύτερο. "Τούς παίρνουν τούς 'Εβραιούς. "Ηρθε ή ώρα! Οι 'Εβραιοί βρίσκονται σέ άλλοφροσύνη. Άλλοφροσύνη δχι τόσο άπελπτισίας, δχι έτοιμασίας. Νά μήν ξεχάσουν τίποτε άπο τά άπαραίτητα άπο άσσα είχαν σκεφτεῖ. Βέβαια, τά βασικά τά έχουν έτοιμα, άπο μέρες άμπαλαρισμένα, άλλα τρέχουν άλλόφρονες γιά τά ψιλοπράγματα. Η κυρία Σιντώ βράζει αύγη γιά τόν "Ινο. Τού τό μπουκώνει, ένω άπο τήν έξωπορτα κάτω έρχονται κτηνώδεις γερμανικές προστάσιες. "Έχουν κατέβει καί άπο τά άλλα πατώματα συγκάτοικοι, γυναίκες κυρίων. Φιλιστήνται σταυρωτά μέ τήν κυρία Σιντώ. Μιά δίκιά μας σταυροκοπιέται καί λέει δυνατά: «Μάρτυς μου ό Θεός, θά σᾶς τά δώσω πίσω δχι. Φαινέται τής έχουν έμπιστευθεί πράγματα καί μπρω νά πώ δην σώστα τήν έχουν διαλέξει.

"Ενας - ένας κατεβαίνουν οι 'Εβραιοί τή στριφογυριστή σκάλα, όπου έγώ, έύνοντας μέ ένα καρφί τή λαδομπογιά τού τοίχου, είχα γράψει μέ μεγάλα γράμματα ΕΠΟΝ. Ο πατέρας μου κόντεψε νά μέ δείρει. «Στό σπίτι σου μέσα τό γράφεις», μού φώναξε. Τελευταία κατεβαίνει ή κυρία Σιντώ, κρατώντας τόν "Ινο άπο τό χέρι. Μισοκατεβώνων καί κοιτάζω κρυφά στήν έξωπορτα. Στέκονται δλοι άραδιασμένοι στήν πόρτα σάν νά προκειται νά βγούν φωτογραφία. Θά περάσει ή ζελεγχος, θά δούνε δην είναι δλοι παρόντες καί θά τούς προσθέσουν στή γραμμή. Οι δικοί μας είναι έντάξει, δλοι παρόντες. "Καλά παιδιά.

Οι πόρτες τού διαμερίσματος τών 'Εβραιών μένουν άνοιχτές. Οι συγκάτοικες παίρνουν δ, τι μπορούν καί, όπως άποδείχτηκε, καλά κάνουν. Παίρνουν κυρίως ρουχισμό καί μικροπράγματα που μπορούν νά μεταφερθούν στά γρήγορα. Γιατί ύπάρχει μεγάλος φόβος. Οι Γερμανοί άπο μέρες έχουν διακηρύξει πώς δην παίρνει τά υπάρχοντα τών 'Εβραιών τόν περιμένει — τί άλλο; — τόν περιμένει θάνατος.

"Έγώ άνεβαίνω καί έτοιμάζομαι γιά τό σχολεῖο. "Ημουν πολύ

πειθαρχικός, άλλα καί ήθελα νά εξεφύγω άπο αύτή τήν κόλαση. Καθώς έτοιμάζομαι βλέπω άπο τό παράθυρο στήν 'Εγνατία φάλαγγες 'Εβραιών νά δημητρίουνται μέ τά πόδια στό σταθμό. Είναι 'Εβραιοί άπο άλλες γειτονίες καί θά πρέπει νά έχουν κινήσει πιό νωρις άπο τούς δικούς μας. Είναι ζωσμένοι άπο πάνοπλους Γερμανούς μέ προτεταμένα τά όπλα, σάν νά είναι μεγάλοι έγκληματίες, που ύπάρχει φόβος άπο στιγμή σέ στιγμή νά τό σκάσουν. Στό τέλος τής κάθε φάλαγγας πηγαίνουν φορεία μέ άνημπορους, καί τά κουβαλούν νεαροί 'Εβραιοί.

Τούς δικούς μας 'Εβραιούς δέν τούς είδα πού έφευγαν. Δέν βδειευς τό σπίτι κι υπέρερα ήταν έπικινδυνο νά κοιτάζεις άπο τόσο κοντά. "Οταν βγήκα μέ τήν τσάντα μόλις τούς είχαν πάρει, άλλα οι σκοποί χωροφύλακες άκομα φύλαγαν στίς έξόδους. Βγήκα άπο τήν έξοδο τής Χαλκέων. «Που πάς;», μού είπε μαλακά ο χωροφύλακας, που φαίνοταν ταραγμένος. «Σχολεῖο», τού είπα καί έκανα νά τού δείξω τό πάσο, που είχα ώς παιδι σιδηροδρομικού. «Πέρνα», μού είπε, προτού τό δείξω. Κι έτσι πέρασα στήν πλατεία Δικαστηρίων, πού μόνο τό κάτω μέρος της ήταν έλευθερο. Τό έπάνω τής, μέχρι τό ύψος τής Ιουστινιανού, ήταν μέγα γερμανικό στρατόπεδο όχημάτων, μηχανικήντων, τάνκς, άντιαεροπορικών καί κάθε μηχανής πολέμου. Απορώ πώς δέν μάς έκαψαν τά συμμαχικά άεροπλάνα.

Τότε, έκει άναμεσος στά πεύκα πού περιβάλλουν τήν Παναγία χαλκέων, παραπήρησα άμαδές γύφτων, άλλα άχι μόνο γύφτων, πού κοιτάζαν μέ βουλιμία πρός τή γειτονιά μας. Γιά τήν ώρα δημωφ δέν τολμούσαν νά πλησιάσουν, γιατί ύπηρχαν οι σκοποί. "Ησαν, βέβαια, είδοποιμένουν καί προφανῶς κάπως άμπειροι άπο άλλα μαζέματα 'Εβραιών, σέ άλλες γειτονίες, που είχαν γίνει τίς προηγούμενες μέρες, άλλα έμεις δέν τά πήραμε είδηση. "Ηξεραν πώς ή αύτορη διαταγή τών 'Εβραιών γιά τίς έβραικές περιουσίες δέν έτηρείτο καί τόσο, γι' αύτο καί ήταν έτοιμοι νά όρμησουν. "Έγω, φυσικά, δέν κατάλαβα τέτοια πράγματα. Νόμισα πώς είναι περιέργοι πού κοιτάζουν.

Στό σχολεῖο, πού βρισκόταν άπως είπα μακριά, κοντά στού Κεμάλ τό σπίτι, δέν ύπηρχε ίδιαίτερη συγκίνηση. Οι περισσότεροι συμμαχιτές μου δην ήξεραν κάν ότι οι Γερμανοί μαζεύουν τούς 'Εβραιούς καί σίγουρα κανένας τους δέν είχε δεί αύτά πού είδα ένω πρωι - πρωι. Σε λίγο κι έγώ έχεχάστηκα κι ήταν άρχισε τό μάθημα έχεχάστηκα άλλοτελα. Παιδί πράμα...

Τό μεσημέρι γυρίζοντας άρχισα, μόλις ξαναβρέθηκα στήν περιοχή τής μεγάλης πλατείας, νά ξαναμπαίνω στό κλιμα. "Οσο πλησίαζα τόσο καταλάβαινα, θί είχε γίνει διαρπαγή — γιάγμα. "Άλλωστε κάτι τελευταίοι κακομίρθηδες ακόμη σέρναν μπαούλα καί ντιβάνια καί άδειανά συρτάρια μέσα στά χώματα. Καί κάτι χοντρούς τόμους βιβλίων, δερματόδετους.

Στό σπίτι μας ή έξωπορτα διπλανοιγμένη, παραγεμίσματα άπο στώρματα, χαρτιά καί σκουπίδια στίς σκάλες. Τό διαμέρισμα τών 'Εβραιών άρθρωντο καί σαφώς λεηλατημένο. Δέν είχε σχεδόν τίποτα μέσα. Σκουπίδια, βέβαια, άφθονα στό πάτωμα, στοιβές φλούδια άπο πασσατέμπο, πού φαίνεται θί ετρωγαν οι 'Εβραιοί τίς νύχτες τής άναμονής, καί σκισμένα βιβλία στό πάτωμα. Αύτά ήταν τό μόνο πράγμα πού μέ συγκίνησε. Στήν κουζίνα τά πλακάκια τού τζακιού έλωμαν, προφανῶς γιά τόν κρυμμένο «θησαυρό» καί στη γωνιά τού δωματίου ένα μόνο κρεβάτι μέ σπασμένες μερικές σούστερες. Στό κρεβάτι αύτό, πού τό άνεβασμε σε λίγο, κοιμόμουν ώπους έγιναν μεγάλος.

Τό χειρότερο, δημωφ, ήταν τό έξης: τά τάγματα καί τά συντάγματα τών έπιτεθέντων γύφτων δέν περιορίσθηκαν στό διαμέρισμα τών 'Εβραιών, άλλα έβγαλαν καί άλια τά παραθυρόφυλλα τής σκάλας, καθώς καί στέκονταν στό κεφαλόσκαλο άρματων με δτι μπορούσαν. Πάλι καλοί δημωφ ήταν έκεινοι οι «γύφτοι». Γιατί άνηταν οι τωρινοί, θά είχαν βάλει καί φωτιά στό σπίτι.

Στήν άρχη νομίσαμε θί τούς 'Εβραιούς τούς φόρτωσαν άμεσως στά τρένα. "Υστερα μάθαμε θί τούς συγκεντρώνουν στό

σταθμό, στο συνοικισμό τοῦ σταθμοῦ, πού τὸν ἔχουν περιφράξει, κι ἀπό κεῖ παίρνουν λίγους - λίγους καὶ τούς στέλνουν μὲν ἐμπορικά τρένα κατάκλειστα. "Αλλωστε, σέ λίγο μάθαμε τὰ πράγματα ἀπό πρώτο χέρι.

Οἱ πατέρας μου ἦταν μηχανοδηγός, ὀδηγοῦσε τρένα. Τὰ τρένα μερικές μόνο φορές ἦταν ἐπιβατικά. Συνήθως ἦταν στρατιωτικά, γιά τὸν στρατό κατοχῆς. Τότε, στά βαλκανικά σύνορα δέν ύπηρχαν. Ἡταν παντοῦ γερμανική στρατοκρατία. 'Ιδίως μὲ τὴ Σερβία είμασταν ἐνωμένοι σιδηροδρομικῶς. Τὰ ἐλληνικά τρένα δέν σταματοῦσαν, ὅπως τώρα, στὴν Εἰδομένη. 'Αλλά, ἔαν χρειαζόταν, μέχρι Βελιγράδι ἀνέβαιναν. "Ἐφευγε ὁ πατέρας μου καὶ δέν ἔραμε πότε θά γυρίσει. Γυρνοῦσε ξαφνικά. Κατάκοπος, καταλερωμένος, μὲ σαπισμένες τὶς κάλτσες στὰ πόδια του. Φοβερή κατάσταση.

"Ἐνα βράδυ, ἀργά, γύρισε ιδιαίτερα φαρμακωμένος. Εἶχε ὀδηγήσει ἔνα τρένο μὲν Ἐβραίους μέχρι τὴ Νίσ. «Μεγάλο κακό γίνεται μὲ τοὺς Ἐβραίους», ἔλεγε. «Τοὺς πηγαίνουν μὲ ἐμπορικά βαγόνια κατάκλειστα, χωρὶς τροφή καὶ νερό. 'Ακόμα καὶ χωρὶς ἀέρα. Οἱ Γερμανοί μᾶς ἀναγκάζουν νά σταματοῦμε τὸ τραίνο μέσα στὶς ἐρημίες, γιά νά γίνει τὸ Ξάφρισμα. Μέσα ἀπό τὰ βαγόνια κλωτσάνε καὶ φωνάζουν. Δέν είναι μόνο γιά νερό καὶ ἀέρα, ἀλλὰ καὶ γιά νά βγάλουν τοὺς πεθαμένους. "Ἐβγαλαν ἀπό ἔνα βαγόνι ἔνα παιδάκι σά τὸν Τάκη μας», εἶπε καὶ χάιδεψε τὸν ἀδελφό μου. 'Απάνω σ' αὐτὸν τὸν ἐπιασαν τὰ κλάματα. Τρανταχτά κλάματα μὲ λυγιούς. «Οἱ Γερμανοί δέν μποροῦν νά περπατήσουν, ἀπό τὰ ρολόγια, τὰ βραχιόλια καὶ τὰ περιδέραια, πού μαζεύουν μὲ τὸ πιστόλι στὸ χέρι. Μοῦ πέταξαν καὶ μένα αὐτά, στὸν λοκφύρε». Ἡταν κάτι ἀχρηστα ρολόγια, πού δέν δούλευαν καὶ ίσως νά τά ἔχων ἀκόμα κάπου.

"Ἐκανε καὶ ἄλλα τέτοια τραίνα ἀργότερα μὲ τὴν ἰδια πάντα σύγχυση. Μᾶς μιλοῦσε μὲ φρίκη γιά τὴν κόλαση τοῦ στρατοπέδου τοῦ σταθμοῦ. Οἱ Γερμανοί είχαν βάλει ἄγριο χέρι στὶς γυναίκες. Οἱ Ἐβραίοι τοῦ σταθμοῦ είχαν καταρρακωθεῖ. 'Η πείνα, ἡ βρώμα, οἱ ἀρρώστιες, οἱ κτηνωδίες. Τώρα διαβάζουμε πώς οἱ Ἐβραίοι τῆς Ἑλλάδος ἔφτασαν ιδιαίτερα ἀδυνατισμένοι καὶ ὀδηγοῦνταν οἱ περισσότεροι κατευθείαν στοὺς φούρουνος...

Σέ λίγες μέρες ἥρθε στὸ σπίτι ἔναν ψηλός, ξερακιανός, μεγάλης κάπως ἡλικίας, Γερμανός πολίτης, συνδευόμενος ἀπό ἔναν διερμηνέα. Ζήτησε νά τοῦ ἀνοίξουν τὸ διαμέρισμα τῶν 'Ε-

βραίων. Μπήκε μέσα καὶ ἀρχισε νά μετράει δυνατά τὰ δωμάτια: εἰν, zwei, drei... «Γερμανός! Θά ἔχουμε τώρα συγκάτοικο Γερμανό. Ποιός ξέρει τί διάβολος είναι...», λέγαμε.

Καὶ πράγματι αὐτός τὸ πῆρε. 'Αλλά δέν ἦταν Γερμανός. Ἡταν ἔνας καράβλαχος ἀπό τὴ Δυτική Μακεδονία, πού εἶχε σπουδάσει στὴ Γερμανία καὶ τώρα τά χέ καλά καὶ περικαλλα μὲ τοὺς Γερμανούς. Τοὺς ἔκαμνε τεχνικά ἔργα. Αὐτός ἔγκαταστάθηκε γιά χρόνια ἔκει. Καὶ ἡ ἀλήθεια είναι, ὅτι, ἐκτός ἀπό τὶς γεροπαραξενίες του, διόλου δέν μᾶς πειραξε. Δέν ἦταν καταδότης. "Οταν ἔφυγαν οἱ Γερμανοί καὶ ἥρθε τὸ ΕΑΜ, τὰ χρειαστήκε. 'Αρχισε νά μᾶς γλυκομιλάει καὶ νά μᾶς ἔρει. 'Εμεῖς είμασταν οἱ προλετάριοι τοῦ μεγάρου καὶ μέ μᾶς ἥθελε νά τά ἔχει καλά. 'Αλλά τὰ γλίτωσε καὶ τὰ ἐπόμενα, δύστυχα γιά μᾶς, χρόνια δέν εμεινε θέση μεγάλη καὶ τρανή πού νά μήν τὴν πάρει. Τοῦ είχαν ἔμπιστοσύνη ἀπόλυτη. Φίλος τῶν Γερμανῶν, βλέπεις...

'Από τοὺς Ἐβραίους τοῦ σπιτιοῦ μας κανένας δέν γύρισε. Πάει καὶ ἡ παχουλή κυρία Σιντώ, πάει καὶ ὁ μικρός "Ινο, πάει καί το κοκκινομάλλικο κορίτσι. 'Αλλά κι ἀπό τὴ γειτονία ἐλάχιστοι γύρισαν. Καὶ πολύ τρακιασμένοι. "Ἐφταναν ἔνας - ἔνας σιωπηλοί καὶ ταπεινοί, ἐπαίρναν τὸ σπίτι τους, ἀν μποροῦσαν, καὶ ξανάπιαν τὴ δουλειά τους.

"Ετσι, κανένα χρόνο μετά τὸ πόλεμο, καὶ ὅταν ὅλα μᾶς φαίνονταν μακρινά καὶ κάπως ξεχασμένα, είδαμε μά μέρα τὸ καφεκοπτήριο κάτω ἀπό τὸ σπίτι μας ἀνοιχτό. Οἱ δύο νεαροί γιοί τοῦ 'Αζούς, οἱ παλαιστές ἡ πυγμάχοι, είχαν γυρίσει. 'Ο γέρο - 'Αζούς ὅμως δχι. Χάθηκε κι αὐτός στὰ μακρινά στρατόπεδα τῆς παραφροσύνης.

"Ἐγραψα ἔδω, κατά μήνα Φεβρουάριο του 1983, δσα εἰδα καὶ διεπίστωσα ὁ ἴδιος γιά τὸ διώγμό τῶν Ἐβραίων τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τοὺς Γερμανούς.

Καὶ τὰ ἔγραψα μόνο γιά τοὺς ἀθώους ἐκείνους καὶ γιά κανέναν ἀλλο...

* Τὸ κείμενο αὐτό πρωτοδημοσιεύθηκε στὰ «Χρονικά» (τεῦχος 70, Σεπτέμβριος 1984). 'Ο Γ. Ιωάννου τὸ συμπεριέλαβε στὸ βιβλίο του «Η πρωτεύουσα τῶν προσφύγων» (Αθήνα 1984, σελ. 58 - 70).

...«"Οταν πῆραν νά ζυγώνουν οἱ δικοί μας,
μᾶς μετακίνησαν ἀρον - ἀρον. Μᾶς ὀδηγοῦσαν μέσ στὴ βροχή
κατά τὸ Ἀμβοῦργο.

Τούς ἀρρώστους καὶ τούς βραδυποροῦντες τούς καθάριζαν.

Κάθε τόσο ἄκουγες πίσω ριπές.

Ἡταν ἔνα λεβεντόπαιδο Ἐβραϊος Σαλονικίος στὴν ὅμαδα μας.

Προπολεμικά πουλοῦσε ἐβραίκες ἐφημερίδες.

Μετά ἀπό κάθε ἐκτέλεση φώναζε γιά νά μᾶς διασκεδάσει:
Progrés, Indépendant... Πικρογελοῦσαν ὅλοι, ἀκόμα καὶ αὐτοί
πού δέν ἥξεραν τὴ Σαλονίκη καὶ τίς ἐβραίκες ἐφημερίδες της,
ἥξεραν ὅμως πολύ καλά τί ἥθελαν νά ποῦν αὐτές οἱ λέξεις»...

Γιώργος Ιωάννου

Σαρκοφάγος, (Αθήνα 1981, σελ. 121)

עַז חִיּוֹם הִיא

Δένδρον ζωῆς είναι ἡ Τορά...
(Παροιμ. 3:18)